

De vorming van het Europese landschap nabij Jelenia Góra, Polen

Een regionaal-geografische landschapsanalyse

Auteur: Rik van den Boogaart, 3115291
Begeleider: Dr. Leo Paul

Universiteit Utrecht

Inhoudsopgave

Summary.....	3
Voorwoord	4
1. Inleiding.....	5-11
1.1 Het onderzoeksgebied	5-8
1.2 Aanleiding	8
1.3 Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie	8-9
1.4 Doel van het onderzoek en de onderzoeksvragen	10-11
2. Methodologie en theoretische opzet: Het lagenmodel van Dean S. Rugg	12-19
2.1 Het lagenmodel van Dean S. Rugg	12-13
2.2 Literatuuronderzoek	14
2.3 Observatie	14-15
2.4 Interviews	15-16
2.5 Integratie	16
2.6 Conceptueel model en hypothesen	17-19
3. Ruimtelijke-historische analyse van historie en landschap in theoretisch en empirisch perspectief	20-82
3.1 Inleiding	20
3.2 I: De eerste geschiedenis van Polen	21-23
3.2 II: Het Slavische tijdperk in het landschap	24-27
3.3 I: Polen ten tijde van de Middeleeuwse kolonisering (900-1350)	27-34
3.3 II: Conceptuele veranderingen in het feodale landschap vanaf 1350	35-39
3.3 III: Kolonisatie en het feodale stelsel in het landschap	40-46
3.4 I: Multinationalisme en nationalisme in Polen	47-52
3.4 II: (Multi)-Nationalisme in het landschap	53
3.5 I: De intrede van het socialisme in Polen	54-59
3.5 II: Het socialistische landschap	60-64
3.6 I: Polen en Jelenia Góra in de post-communistische periode	65-68
3.6 II: Het post-communistische tijdperk in het zichtbare landschap	69-76
3.6 III: Het post-communistische tijdperk in het onzichtbare landschap	77-83
4. Conclusies en hypothesen	84-87
5. Discussie en reflectie.....	88-90

Literatuurlijst

Bijlagen

Summary

This research tries to analyze the landscape of the Polish region around Jelenia Góra with use of a model designed by Dean S. Rugg. This model divides the history of the region in several periods and analyses which changes are made in the landscape during the different periods of time.

The research question is "*How has the landscape of Jelenia Góra been developing according to the layer model of Rugg, which layers are visible and which role does the post-communist layer play in the current development of the region?*"

The goal of the research is to construct this "post-communist" layer, and to connect use the changes in the landscape as an explanation of what the influence of the European Union is in this region. To get to the newest layer, one must have some understanding of the history of the region. The first history discussed in this research is the Slavic period. Visible in the landscape through castle ruins, stone walls and through mythical character, this period forms the Slavic base on which the current Polish culture is formed.

The second layer is the layer of colonization and feudalism. Jelenia Góra was conquered by different kingdoms and rulers. It became Bohemian, Austrians, Prussian and German. All these rulers and foreign domination has left its marks in the landscape. In this layer, the upcoming of small industries (mining, glass production), deforestation and agriculture has left the most important relics in the landscape.

After World War II the region became Polish again. Under the communist Polish government, there were no investments made in the region and it became a backward region. The communist policy destroyed touristic development, and the agriculture also diminished.

When the Berlin Wall disappeared in 1989 and the Soviet-Union came to an end in 1991, Poland turned towards Europe. This resulted in Polish European Union membership in 2004.

The most important changes in this post-communist landscape are seen in the disappearance of the last remaining farmers. Next to that there are lots of infrastructural and renovation projects running. Also, tourism is redeveloping in the region. Supported by the Euregion Nysa, touristic development is getting ahead.

On the other side, the European free market also attracts mining companies to the resourceful region of Jelenia Góra. Uranium, leucite, cobalt, gold, basalt are some of the minerals that can be found in the soil. The mining activities however, are completely irreconcilable with the development of tourism.

Also in the invisible landscape, Europe has its impact. Lots of projects that are seen as profitable for the local inhabitants, miss their effect on micro scale. People do not have enough money to finance their connection to the new built sewage, or to remove asbestos from their rooftops. Also, the changes in the European Agriculture (marketprices, hygiene protocols) have made it near impossible for the farmers to keep their businesses running. As a result, the last farmers are leaving the region, increasing unemployment rates in the research area.

So, the landscape of Jelenia Góra has been impacted in different periods of time by different rulers and developments. The most visible layers are the ones of the period of colonization and feudalism (900-1600), the periode of German domination (1800-1945) and the communist period (1945-1989). The role of the European Union in the current development in the region has two faces. On one hand, due to funding, regional development institutions (Euregion Nysa) and European policy, the region is developing in the direction of tourism. Slowly, more and more touristic facilities are being set up.

On the other hand, because of the European free market the mining activity is also increasing. This poses a great danger to the touristic development of the region.

How the 'post-communist' layer in the future will develop, we can only guess. But there is enough potential to develop the region of Jelenia Góra to the status it once had.

Voorwoord

*"Does anything still move you since you're educated now?
And all grown up and travelled so well?"*

Brian Fallon-"Howl"

Met deze songtekst van The Gaslight Anthem wil ik mijn voorwoord beginnen. Tijdens het schrijven van deze scriptie heb ik dit nummer meer dan eens geluisterd. De vraag die gesteld wordt, vind ik relevant. Ik heb zelf gemerkt dat het verwerven van kennis ertoe leidt dat je niet meer verrast wordt. Ik heb in korte tijd enorm veel geleerd over Polen en specifiek over het gebied dat ik onderzocht heb.

Door het vergaren van kennis wordt de kans op verrassingen kleiner. Immers: je weet alles al. Nadat ik mijn onderzoek in maart uitgevoerd had, mijn interviews uitgewerkt had en het fotomateriaal bekeken had, dacht ik alle middelen in bezit te hebben om in no-time een goede scriptie af te leveren. Tijdens het schrijven merkte ik dat kennis eigenlijk alleen maar meer vragen oproept. Op zoek naar meer; nieuwe inzichten en nuances. Nieuwe motivatie om dit uit te werken kreeg ik op mijn tweede reis naar Polen.

Uiteindelijk hebben die twee reizen naar Polen ervoor gezorgd dat ik mijn onderzoek op een goed onderbouwde manier heb kunnen uitwerken. Want een gebiedsstudie als deze kan niet gedaan worden zonder veldwerk. Hoewel mijn tweede reis eigenlijk niet meer gericht was op het onderzoek; heb ik onbewust nog veel geleerd over het landschap. Hiervoor heb ik kennis gebruikt die ik in mijn eerste reis nog niet had. Kennis vergaart kennis; dat maakt het eigenlijk alleen maar interessanter.

Deze scriptie had hier niet kunnen liggen zonder de medewerking van verschillende personen. Allereerst een woord van dank aan mijn begeleider, Leo Paul, voor de vrijblijvende suggesties en ideeën. Ik heb me altijd vrij gevoeld om mijn eigen pad te kiezen.

Peter Spruijt, stagebegeleider bij Nemo, dank voor je kritische blik op vooral het historische gedeelte van de scriptie. Ik weet dat dit nog steeds voor verbetering vatbaar is. Wellicht eens een historicus naar Nemoland halen?

Ruud en Marijke van den Boogaart, dank voor het nakijken van de scriptie in zijn algemeen, en de Duitse passages in het bijzonder.

Tessa, bedankt voor je kritische kijk op mijn werkhouding. Soms teveel willen doen; en soms niks doen als het wel moet.

Tom, Rob, Nico, bedankt voor de gezelligheid en ondersteuning op Nemoland.

Voor wat betreft mijn opleiding Sociale Geografie, en in het bijzonder de master Geocommunicatie kan ik na het schrijven van dit onderzoek en alle ervaringen die ik tijdens dat proces heb opgedaan, wel stellen *"all grown up"* te zijn. Het is klaar nu, maar *"I might be educated, enough things still move me"*.

Rik van den Boogaart,
Utrecht, 09-08-2012.

1. Inleiding

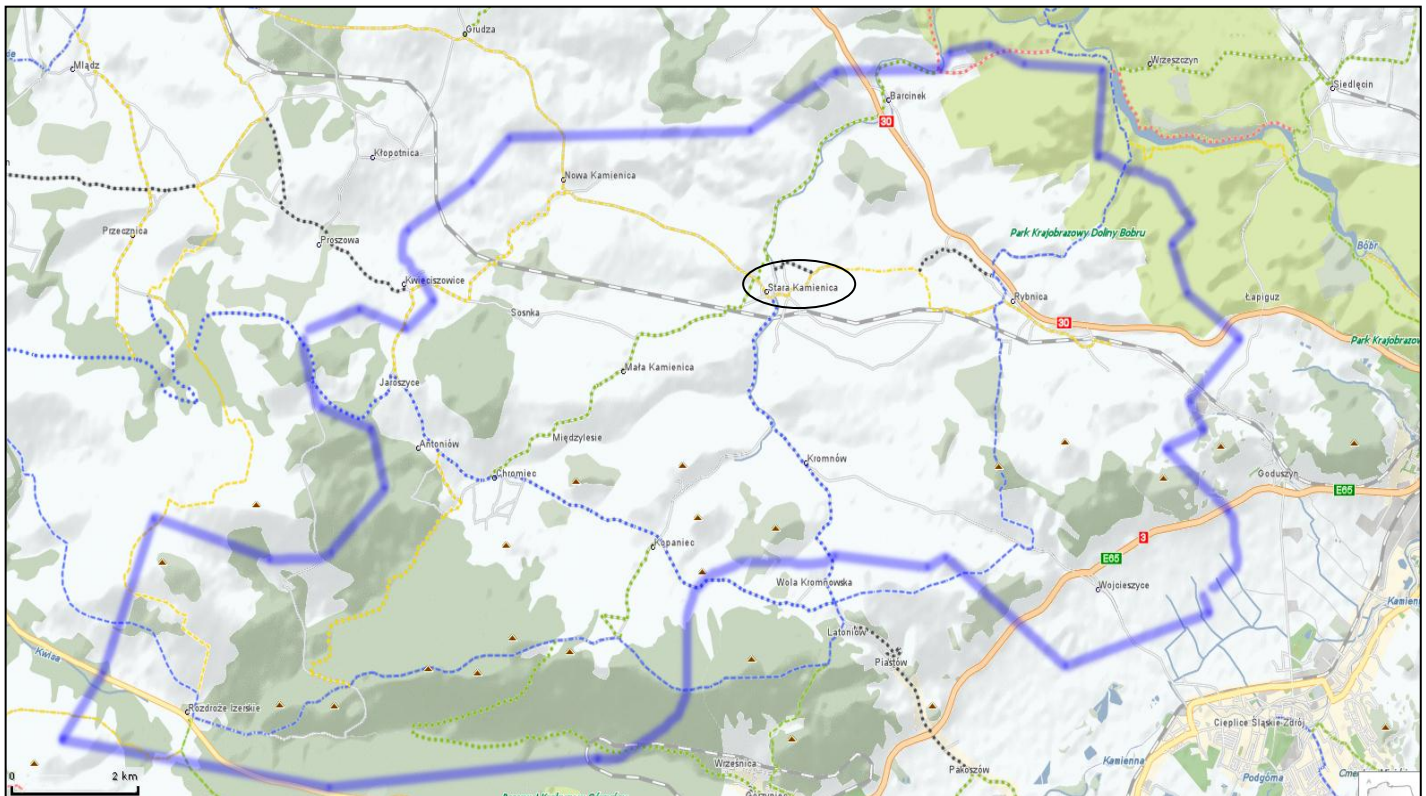
Wie een kaart van Midden-Europa omstreeks 1800 bekijkt en een vergelijking maakt met het Europa zoals we dat nu kennen, zal meteen iets vreemds opmerken. Daar, op de plek waar tegenwoordig Polen ligt, lopen grenzen van andere gebieden. Pruisen, Rusland en Oostenrijk, geeft de kaart aan. Echter, een kaart van 50 jaar eerder heeft Polen wel als zelfstandige staat opgenomen. Een kaart van 50 jaar later vertoont het Hertogdom Warschau als zelfstandige staat, maar pas vanaf de Eerste Wereldoorlog krijgt Polen weer zelfstandigheid. Dat wil niet zeggen dat daarmee ook de grenzen van het land vast zijn komen te liggen. Het Polen in de vorm zoals wij die nu kennen, bestaat pas vanaf 1945. In haar geschiedenis heeft Polen dus te maken gehad met vele grensverschuivingen, overheersers en bewoners uit verschillende gebieden. De ontwikkelingen in de geschiedenis van Polen zijn vaak nog steeds zichtbaar in het landschap. Dit onderzoek is erop gericht om de ontwikkeling van Zuidwest-Polen vanaf de Vroege Middeleeuwen zichtbaar te maken aan de hand van relictten in het landschap. Hiervoor zal gebruik worden gemaakt van een regionaal geografisch handboek uit 1985 van Dean S. Rugg. Hij beschreef de ontwikkeling van Oost-Europa aan de hand van 'landscape relics'. Meer over zijn werkwijze en onderzoeksmethoden is te lezen in het volgende hoofdstuk.

1.1 Het onderzoeksgebied

Rugg projecteert zijn onderzoek op 'Oost-Europa'. Ik zet deze term bewust tussen aanhalingstekens, omdat het concept Oost-Europa enigszins stigmatiserend is. Het gebruik van de term Oost-Europa komt uit het tijdperk van de Muur. Alles ten oosten van deze grens was 'oost', en daarmee armzalig en achtergebleven. Tegenwoordig zien Polen (maar ook Tsjechen, Slovenen, Slowaken, Roemenen, Hongaren) hun land als Midden-Europa. In hun ogen wordt Oost-Europa vertegenwoordigd door landen als Wit-Rusland, Rusland, Oekraïne en Moldavië. Ook in West-Europese landen wordt steeds vaker over Midden-Europa gesproken. In dit onderzoek zal ik dan ook spreken van Midden-Europa. Zo probeer ik het 'west-oost perspectief' en het daarmee samenhangende 'wij-zij gevoel' dat mijns inziens in het huidige politieke klimaat te vaak wordt gecreëerd, te doorbreken.

Midden-Europa vormt in dit onderzoek een breed historisch kader. Gekeken zal worden hoe ontwikkelingen op deze schaal ook van toepassing zijn op het onderzoeksgebied. Het onderzoeksgebied bevindt zich in Zuidwest-Polen, nabij de Duitse en Tsjechische grens. Het wordt gevormd door twee gemeenten (*gmina's*). De eerste gemeente is Stara Kamienica (zie kaart 1.1).

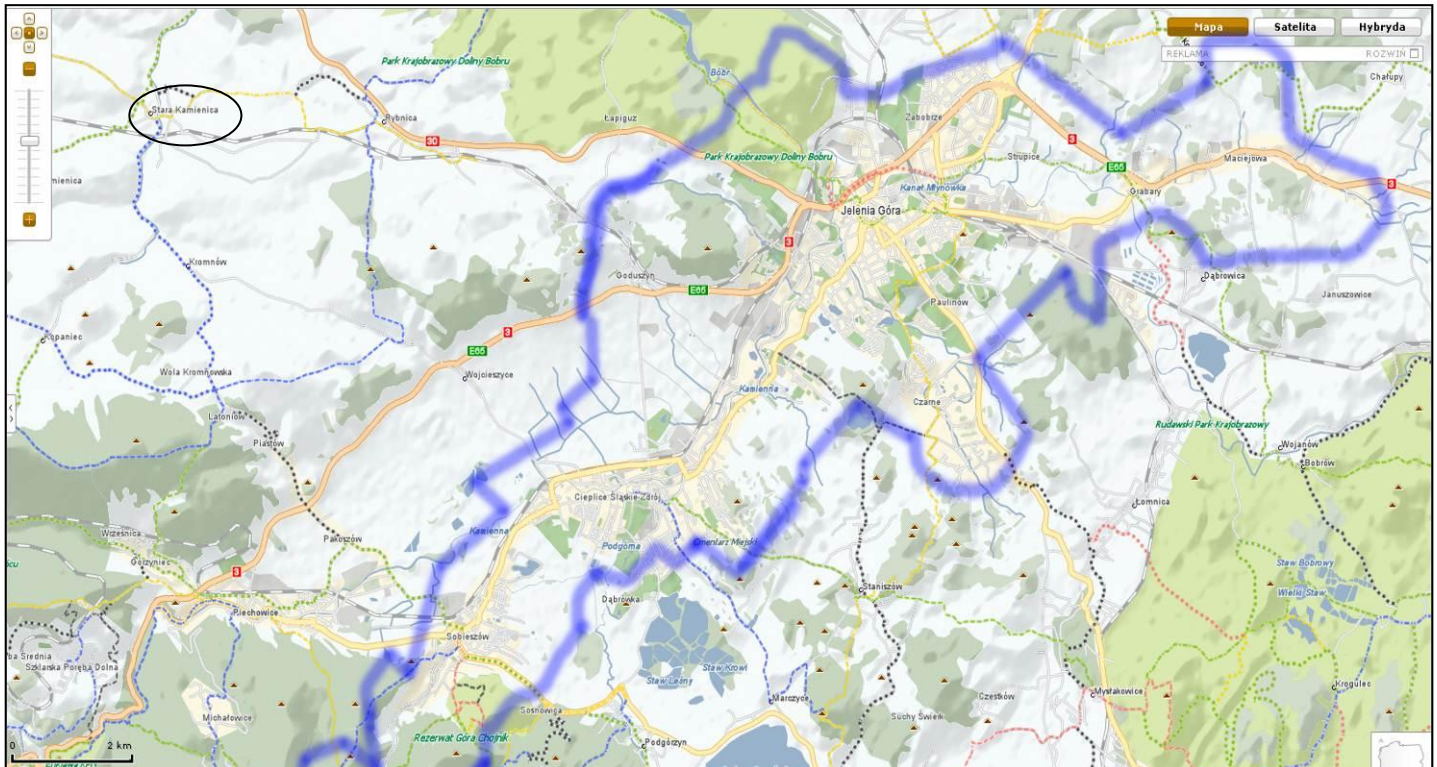
Kaart 1.1: Gemeente Stara Kamienica in Zuidwest-Polen (Bron: Zumi.pl, 2012, bewerkt)

Stara Kamienica bestaat uit een tiental dorpen; Antoniów, Barcinek, Chromiec, Kopaniec, Kromnów, Mała Kamienica, Nowa Kamienica, Rybnica, Stara Kamienica en Wojcieszce. De gemeente beslaat een oppervlakte van 110 km² en telt 5325 inwoners (Biuletyn informacji publicznej, 2012). Landbouw is een belangrijke pijler in de gemeente, maar inkomsten uit toerisme nemen gestaag toe. Daarnaast werken veel mensen in de nabijgelegen stad Jelenia Góra. In bijlage I is een grotere kaart van het gebied te vinden.

Jelenia Góra is de andere gemeente in het onderzoeksgebied (zie kaart 1.2). Deze gemeente heeft ongeveer 85.000 inwoners en is in tegenstelling tot Stara Kamienica, een verstedelijkt gebied. De oppervlakte is met 109 km² vergelijkbaar met die van Stara Kamienica. De belangrijkste economische pijlers in Jelenia Góra zijn dienstverlening en toerisme. Een grotere kaart is terug te vinden in bijlage II.

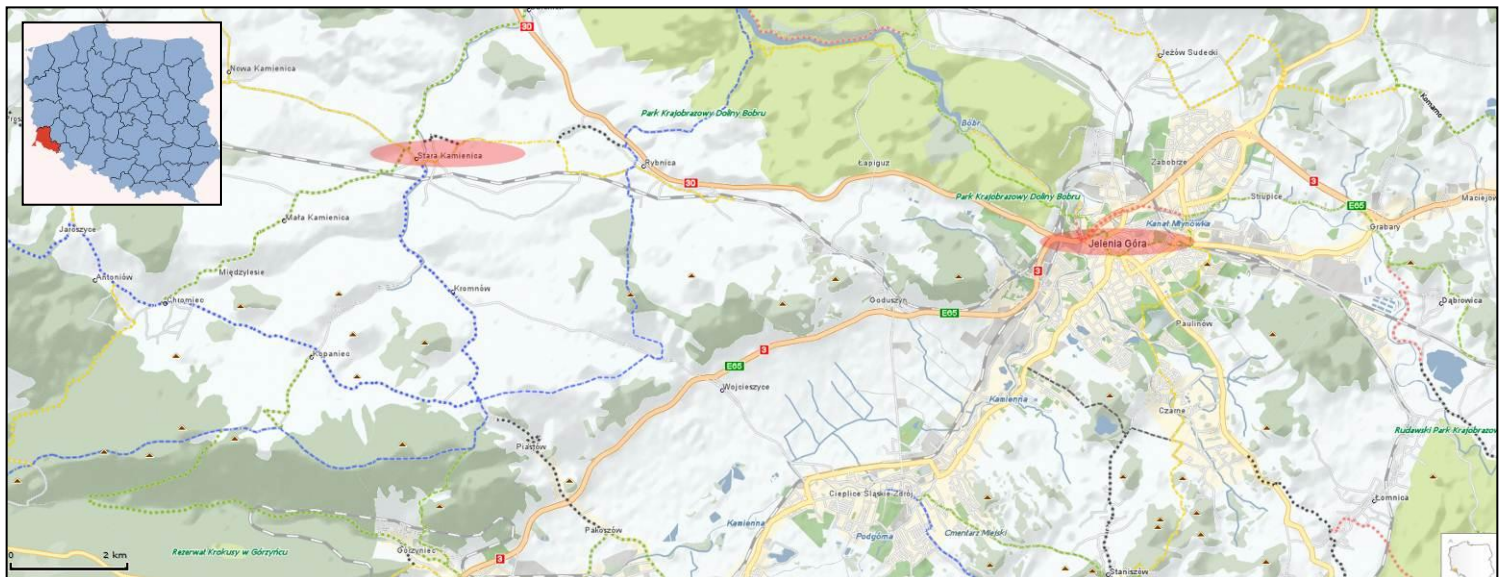
Kaart 1.2: Gemeente Jelenia Góra in zuidwest-Polen (Zumi.pl, 2012, bewerkt).

In kaart 1.3 is te zien waar beide gemeenten ten opzichte van elkaar liggen. Het dorp Stara Kamienica en de stad Jelenia Góra zijn rood omcirkeld. Circa drie kilometer ten westen van de stad grenzen beide gemeenten aan elkaar. De inzet geeft de oude Poolse *vovoid* (provincie) Jelenia Góra Vovoidship aan waar de gemeenten tot 1999 in lagen. Na 1999 vond er een gemeentelijke herindeling plaats, waardoor de vovoidships groter werden. Als plaatsaanduiding voldoet de inzet echter nog goed.

Het onderzoeksgebied bestaat dus uit een tweetal gemeenten. Omdat het voor de rest van het onderzoek makkelijk is om de twee gebieden onder één noemer te scharen, heb ik besloten het gebied te duiden als Jelenia Góra. Mocht er sprake zijn van een situatie waarin ik uitsluitend op de stad Jelenia Góra doel, geef ik dat per geval aan. In de kaarten die gebruikt worden in het onderzoek, staat de regio aangegeven met een rode stip.

Kaart 1.3: Stara Kamienica en Jelenia Góra in Pools perspectief (Zumi.pl, 2012, bewerkt).

Het onderzoek bestaat uit 6 hoofdstukken en wijkt in structuur wat af van de algemene richtlijnen. In plaats van een opbouw met een inleiding, methodologisch hoofdstuk, theoretisch kader, onderzoeksresultaten en conclusie zal ik werken met een theoretisch blok waar de onderzoeksresultaten mee geïntegreerd worden. Op die manier probeer ik vragen die de theorie oproept meteen te beantwoorden, en voorkom ik tegelijkertijd herhalingen van. Het theoretisch kader is dan ook geen theoretisch kader, maar meer een 'theoretische, ruimtelijke beschouwing in perspectief'. Het methodologisch hoofdstuk vertolkt in zekere zin de rol van theoretisch kader. Hier gaat het dan echter niet over theoretische kennis, maar over een gebruikt model. Het onderzoek ziet er dus als volgt uit. Na deze inleiding zet ik in hoofdstuk twee (methodologie) de werkwijze van Rugg uiteen. In dit hoofdstuk beschrijf ik ook welke onderzoeksmethoden ik heb gebruikt, en welke keuzes ik daarbij heb moeten maken. In het laatste onderdeel van hoofdstuk twee bespreek ik het conceptueel model en bijbehorende operationalisering en hypotheses.

In hoofdstuk drie presenteer ik de belangrijkste bevindingen uit het theoretische onderzoek en zet deze af tegen het empirische onderzoek dat ik gedaan heb. In dit hoofdstuk plaats ik eerst historische informatie over Midden- en Oost-Europa in een geografisch kader. Hoewel ik mij ervan bewust ben dat dit hoofdstuk zwaar overheelt naar de geschiedkundige ontwikkeling van Oost-Europa en Polen, ben ik van mening dat deze informatie onmisbaar is om uiteindelijk een geografische analyse Jelenia Góra te geven. Juist omdat er nog steeds veel sporen van het verleden aanwezig zijn in het landschap is kennis hierover van groot belang. Het theoretisch kader behandelt de verschillende 'lagen' in de geschiedenis van Oost-Europa en Polen die Rugg gebruikt voor zijn onderzoek. Daarnaast heb ik zelf de laag van de Slavische periode (Vroege Middeleeuwen) en de laag van het post-communisme toegevoegd. De eerste laag is niet door Rugg beschreven, maar is voor Polen en Jelenia Góra wel van belang omdat er nog steeds sporen uit deze tijd in het landschap aanwezig zijn.

De laag van het post-communisme is de laag waar dit onderzoek zich uiteindelijk op richt. Het boek van Rugg is gepubliceerd in 1985, in de nadagen van het communisme. Na de val van de Muur in 1989, heeft Polen een transitie doorgemaakt op verschillende fronten. De ontwikkeling na het communisme heeft zijn sporen in het landschap nagelaten.

Door te kiezen voor een opzet met een geïntegreerd theoretisch en onderzoeksgedeelte, ontbreekt een expliciet hoofdstuk met onderzoeksresultaten. De gestelde deelvragen worden daarom niet expliciet behandeld, maar komen uitsluitend impliciet aan bod in hoofdstuk drie.

Hoofdstuk drie sluit af met de analyse over het ontstaan van een 'post-communistische' laag in Jelenia Góra. Aan de hand van observatie en interviews heb ik geprobeerd het ontstaan van deze nieuwe laag en de effecten hiervan op de regio zichtbaar te maken. Het onderzoek wordt afgesloten met een concluderend hoofdstuk dat antwoord geeft op de hoofdvraag. Ook kom ik in dit hoofdstuk terug op de verwachtingen die ik aan de hand van de theorie en het conceptueel model heb opgesteld.

Deze structuur waarbij ik empirisch onderzoek meteen afzet tegen theoretische concepten, maakt dat ik me genoodzaakt heb gevoeld een ietwat ingewikkelde hoofdstukkenstructuur te gebruiken in hoofdstuk drie. Ik heb gekozen een opbouw te gebruiken waarbij de verschillende historische lagen in één paragraaf worden behandeld. Paragraaf 3.2 behandelt bijvoorbeeld de Slavische geschiedenis. Om toch onderscheid te kunnen maken tussen het theoretische gedeelte en de onderzoeksresultaten, heb ik gebruik gemaakt van Latijnse nummering. Paragraaf 3.2 gaat in zijn geheel over de Slavische periode. Het gedeelte '3.2 I' behandelt echter het theoretische deel, terwijl '3.2 II' ingaat op de onderzoeksresultaten.

In paragraaf 3.3 heb ik de theorie gescheiden in 3.3. I en 3.3. II, en komen de onderzoeksresultaten aan bod in 3.3 III.

1.2 Aanleiding

De aanleiding om dit onderzoek te doen ligt in een persoonlijke interesse in regionale geografie. Het brede interesseveld van de regionale geografie spreekt mij enorm aan. Het Midden-Europese landschap is in de voorbije eeuwen aan enorme veranderingen onderhevig geweest. Verschillende bevolkingsgroepen, vormen van land- en stedenbouw en sociaal-economische structuren hebben hun sporen in het huidige landschap achtergelaten. Het is interessant om deze ontwikkelingen in kaart te brengen voor een relatief onbekend gebied. In eerste instantie was mijn insteek om een onderzoek te doen naar beeldvorming van Polen in Nederland. Al snel bleek dat het onmogelijk was om zo'n onderzoek op het gebied van onderzoeksmethoden te verantwoorden. Beeldvorming is lastig te operationaliseren, en er zijn te veel factoren die deze beeldvorming beïnvloeden. Het boek van Rugg bood uitkomst. Zijn aanpak was inspirerend omdat deze het mogelijk maakte de historie van een gebied te verklaren vanuit een geografisch perspectief, of de geografie van een gebied te verklaren vanuit historisch perspectief. Deze wisselwerking, in een regio waar het verleden zich net onder het oppervlak bevindt, zorgt voor een onderzoek dat uniek, interessant en relevant is. Het feit dat Rugg zijn werk eind jaren '80 voltooide, en de meest recente ontwikkelingen daardoor niet heeft kunnen meenemen, maakt dat dit onderzoek daadwerkelijk iets toevoegt.

Een andere aanleiding van dit onderzoek is meer praktisch van aard. In het gebied is NEMO-land opgericht: een bezoekerscentrum met een stuk grond van 34 hectare, van de Amsterdamse wandelvereniging NEMO. NEMO ontwikkelt in Amsterdam en in Polen verschillende projecten die (wandel)toerisme, educatie en geografie met elkaar proberen te verbinden. Vanuit een duurzaam oogpunt wordt geprobeerd om middelbare scholen, studenten en toeristen een programma op maat aan te bieden. Dit onderzoek kan bijdragen aan het ontwerp van excursies bij de schoolvakken aardrijkskunde en geschiedenis. Het zien van het landschap in lagen vormt een basis om het landschap te leren lezen. Om dit programma op te kunnen zetten is onderzoek nodig naar de ontwikkeling van het landschap in de regio.

De aanleiding om dit onderzoek te doen heeft dus zowel een wetenschappelijke als maatschappelijke zijde. Ook de relevantie van dit onderzoek is zowel te vertalen naar de wetenschap als naar de maatschappij.

1.3 Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie

De wetenschappelijke relevantie van het onderzoek zit in de grootte van het onderzoeksgebied en de manier waarop het onderzoek is uitgevoerd. Er is bewust voor gekozen het onderzoeksgebied kleinschalig te houden. Dit is een enorme tegenstelling met het werk van Rugg. Het onderzoeksgebied van Rugg is geheel 'Oost-Europa', en hoewel de manier van analyseren hetzelfde is, is er een enorm verschil in de schaal van beide onderzoeken. Rugg doet uitspraken over landschapsontwikkeling in 'Oost-Europa', waarbij hij voorbeelden gebruikt uit het gehele gebied. Ik zal eenzelfde onderzoek op veel kleinere schaal uitvoeren. Voorbeelden uit de praktijk die de theorie ondersteunen zullen dan ook veel dichterbij komen te staan. Mijn hoop is dat dat het onderzoek levendig maakt.

De gebruikte onderzoeksmethode is niet eerder toegepast op het onderzoeksgebied. Dat maakt dat dit onderzoek wetenschappelijk relevant is. Het plaatst het brede onderzoek van Rugg in een kleiner, gedetailleerder kader en daarnaast voegt het een nieuwe laag toe. Met betrekking tot de wetenschappelijke relevantie kan daarom gesteld worden dat de schaal van het onderzoeksgebied uniek is, en dat de toevoeging van een nieuwe laag het eerdere onderzoek van Rugg uitbreidt.

Naast de wetenschappelijke relevantie met betrekking tot eerdere onderzoeken en onderzoeksgebieden, is ook het onderwerp van dit onderzoek relevant. De vraag of er een nieuwe 'post-communistische' laag zichtbaar is in het landschap en welke effecten die laag heeft, is indirect een onderzoek naar de effecten van beleid van de Europese Unie op een ruraal en stedelijk gebied in Polen. Hierover zijn al meerdere onderzoeken gepubliceerd, maar het bijzondere aan dit onderzoek is dat het de geschiedenis van de streek gebruikt om de actuele dynamiek in het gebied te verklaren. De onderzoeken waar ik hierboven op doel, hebben vaak 'Oost-Europa' als uitgangspunt. Naarmate men de schaal van een gebied beperkt, neemt de hoeveelheid beschikbare informatie af. Dit onderzoek zal wat betreft de focus terecht komen bij onderzoeken die zich richten op een klein, maar specifiek gebied. Wat mij betreft is dit belangrijk. Het beleid dat door de EU gemaakt wordt, heeft niet alleen effect op nationale schaal. Het probleem is echter dat het succes van beleid vaak wel op die schaal gemeten wordt. Een goed voorbeeld hiervan is het landbouwbeleid van de EU. Voor Polen als staat is dit beleid over het algemeen positief. Voor het gebied waarin dit onderzoek is uitgevoerd, heeft het tot gevolg gehad dat veel boeren gedwongen werden hun bedrijf te stoppen en de regio te verlaten. Ik kom hier later nog uitgebreid op terug.

De maatschappelijke relevantie kan ook in twee delen uiteengezet worden. De eerste vorm van maatschappelijke relevantie is sterk gelinkt aan NEMO. Ik ben mij ervan bewust dat het vreemd overkomt om maatschappelijke relevantie te linken aan een vereniging. De rol die NEMO echter speelt in de ontwikkeling van maatschappelijk relevant werk is echter dusdanig dat ik van mening ben dat de termen 'maatschappelijke relevantie' en NEMO onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Hieronder zal ik kort uiteenzetten wat de rol van NEMO in Nederland en Polen is.

NEMO is opgericht in 1988 als wandelvereniging. Sinds de vereniging is verhuisd naar het Westerpark, en het kantoor in de voormalige woning van Bert Ydema (beheerder van de Amsterdamse schooltuinen) heeft ze ook taken die het maatschappelijk belang dienen op zich genomen. Zo biedt NEMO maatschappelijke stages aan voor leerlingen uit het middelbaar onderwijs, organiseert ze in samenwerking met de schooltuinen 'buitenlessen' voor kinderen van lagere scholen. Daarnaast vertolkt NEMO een rol in de organisatie van activiteiten (open dagen, excursies) in het park, waarbij bewoners uit de buurt een andere kant van het park te zien krijgen. Als laatste biedt NEMO de mogelijkheid voor mensen met psychische problemen vrijwilligerswerk te doen in een omgeving waar ze weer tot rust kunnen komen. Deze activiteiten tonen aan dat NEMO een belangrijke rol speelt in de invulling van de maatschappelijke functie die het Westerpark en alle aanwezige verenigingen hebben. De focus op middelbare scholieren en studenten komt ook terug in het Polenproject van NEMO. In Polen kunnen studenten onderzoek doen, stage lopen op het landgoed of vrijwilligerswerk doen in de omgeving. Regionale ontwikkeling staat daarbij altijd hoog in het vaandel. Alle activiteiten die in het Poolse NEMO-land plaatsvinden, moeten bijdragen aan de ontwikkeling van de streek. Ook hier vertolkt NEMO dus een maatschappelijk belangrijke functie in een gebied waar de toeristische ontwikkelingen nog in de kinderschoenen staan en bedreigd worden door verschillende factoren. Ik ben van mening dat iedere vorm van onderzoek dat een bijdrage levert aan de ontwikkeling van activiteiten in Polen, daarom een hoge maatschappelijke relevantie heeft. Dit onderzoek draagt bij aan de ontwikkeling van maatschappelijk verantwoorde projecten in Polen en Amsterdam. De methode waarbij gebruikt wordt gemaakt van 'lagen in het landschap' zal gebruikt worden als basisconcept voor projecten in Amsterdam en Polen.

De maatschappelijke relevantie van het onderzoek buiten de aan NEMO verbonden projecten om hebben te maken met de beeldvorming over Polen. Hoewel beeldvorming op zich geen onderwerp is in dit onderzoek, hoop ik dat ik met dit onderzoek twee dingen kan bereiken. Ten eerste hoop ik dat dit onderzoek meer bekend maakt over Polen en haar geschiedenis. Veel mensen zijn naar mijn mening onbekend met deze historie, terwijl dit belangrijk is voor de nuance in het debat dat tegenwoordig gevoerd wordt over Polen.

Ook denk ik dat dit onderzoek een ander licht kan laten schijnen op de algemene opinie die heerst over EU-steun aan nieuwe lidstaten. Dit onderzoek zal aantonen dat het algemene beeld van een EU die nieuwe lidstaten op alle fronten laat profiteren van subsidies en 'zakken met geld naar Polen brengt' niet klopt. Jelenia Góra vertoont aanpassingsproblemen die niet vaak worden genoemd in debatten en bewoners van de streek zien de EU helemaal niet als een suikeroom die onbeperkt investeert in de regio. Ook hier kan enige nuance in het debat in mijn ogen geen kwaad.

1.4 Doel van het onderzoek en de onderzoeksvragen

Het doel van het onderzoek is om het landschap in de regio van Jelenia Góra te analyseren. Hierbij zal gekeken worden in hoeverre er sprake is van veranderingen in het landschap door de toetreding van Polen tot de Europese Unie. Het landschap wordt in dit onderzoek niet benaderd als een optelsom van landschapselementen. Ook sociale structuren die in het landschap aanwezig zijn worden onder de term landschap geschaard. Op die manier kan landschap in de breedst mogelijke zin worden benaderd.

Voor ik verder ga naar de methodologie en het conceptueel model, zet ik hieronder de deelvragen en de hoofdvraag uiteen. De onderzoeksvraag die centraal staat is:

Hoe heeft het landschap in Jelenia Góra zich ontwikkeld volgens het lagenmodel van Rugg, welke lagen zijn zichtbaar en welke rol speelt de post-communistische laag in de huidige ontwikkeling van de regio?

Deze hoofdvraag stelt drie zaken centraal. De eerste is het lagenmodel van Rugg. Ik ben mij ervan bewust dat dit eerder een onderzoeksmethode dan een onderzoeksvraag op zich. Deze denkwijze is echter dusdanig belangrijk voor dit onderzoek, dat de benoeming ervan in de hoofdvraag verdedigbaar is.

De lagen in het landschap vormen het tweede centrale punt. In het onderzoek over Oost-Europa onderscheidt Rugg lagen in het landschap. Deze lagen zijn gevormd in verschillende periodes uit de geschiedenis en het heden. Rugg gebruikt voorbeelden uit het zichtbare landschap om zijn theorieën van voorbeelden te voorzien. Dit is wat ik ook ga doen in Jelenia Góra.

Het laatste centrale punt is de vorming van een nieuwe laag in de regio. De 'post-communistische laag' is gevormd na de val van de Muur in 1989 en ligt bovenop alle andere lagen. In navolging van Rugg wordt deze laag geanalyseerd, en worden verbanden gelegd met de ontwikkeling van de streek.

De hoofdvraag staat natuurlijk niet op zichzelf. Om deze op gestructureerde wijze te kunnen beantwoorden, wordt gebruik gemaakt van een vijftal deelvragen. Deze staan hieronder beschreven.

- *Hoe is de geschiedenis van Midden-Europa, Polen en Jelenia Góra verlopen?*
- *Hoe werkt het lagenmodel van Rugg?*
  - o *Welke lagen zijn het best zichtbaar in Jelenia Góra?*
- *Hoe kan de huidige sociaal-economische structuur van de streek worden verklaard vanuit het lagenmodel van Rugg?*
- *In hoeverre is Jelenia Góra betrokken bij de ontwikkelingen in de Euregio Nysa?*
- *In welke mate heeft de toetreding van Polen tot de EU haar sporen nagelaten in het landschap van Jelenia Góra?*

De eerste deelvraag is belangrijk omdat het antwoord hierop een breed historisch kader schetst waarin de historische ontwikkeling van 'Oost-Europa', Polen en Jelenia Góra. Het antwoord op deze vraag zal worden gegeven aan de hand van literatuurstudie. Vanuit het Midden-Europees gebied zal worden ingezoomd op Polen en vervolgens Jelenia Góra. Op die manier kunnen overeenkomsten en tegenstellingen tegen elkaar worden afgezet en kan later worden gekeken in hoeverre de situatie in Jelenia Góra overeenkomt met de bestudeerde theorie.

De tweede deelvraag gaat in op het onderzoeksmodel van Rugg. In hoofdstuk twee wordt de werking van het model uiteengezet. De toepassing van het model op Jelenia Góra maakt het mogelijk het landschap te analyseren aan de hand van de verschillende lagen. Het zichtbaar maken van de aanwezige lagen, met bijbehorende sociaal-economische structuren is een eerste stap in de analyse van de regio.

De derde deelvraag gaat verder waar de vorige ophoudt. De analyse van het landschap krijgt pas waarde als er aan de veranderingen per laag ook sociaal-economische veranderingen worden gekoppeld. Met andere woorden, deelvraag drie gaat in op de totstandkoming van het huidige landschap in Jelenia Góra.

Deelvraag vier richt zich in het onderzoeksgebied op de Euregio Nise. Deze Euregio stimuleert sinds 1991 economische ontwikkelingen in het grensgebied van Jelenia Góra. Hierbij zijn ook Duitsland en Tsjechië betrokken. Deze deelvraag is in het onderzoek opgenomen als opzet richting de effecten van algemeen Europees beleid in Jelenia Góra. Het samenwerkingsverband Nysa is een eerste aanzet in de vorming van een Europese laag in het landschap van Jelenia Góra.

De laatste deelvraag gaat verder in op de vorming van de Europese laag in het landschap. Deze vraag gaat in op de sporen die in het landschap zijn achtergebleven in de meest recente,

'post-communistische' laag. De toetreding van Polen tot de EU wordt gekoppeld aan veranderingen in het landschap. Hiermee worden de laatste gegevens gezocht om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden.

2. Methodologie en theoretische opzet: Het lagenmodel van Dean S. Rugg

"The landscape represents the tangible imprint of human spatial and ecological processes on the earth"- Dean S. Rugg, 1985, p. 9.

Met bovenstaande uitspraak begint Rugg de uitleg van zijn onderzoeksmethode. Omdat dit onderzoek qua aanpak vergelijkbaar is met dat van Rugg, ga ik in dit hoofdstuk dieper in op het onderzoeksontwerp van Rugg. Naast het model van Rugg, dat als kapstok dient, heb ik voor dit onderzoek gebruik gemaakt van literatuuronderzoek en interviews. Ook deze onderzoeksmethodologieën en de keuzes die ik daarin heb gemaakt, worden in dit hoofdstuk toegelicht.

2.1 Het lagenmodel van Dean S. Rugg

Rugg stelt dat de interesse van de mens in het landschap een lange historie heeft. De term landschap wordt hierin op verschillende manieren wordt toegepast. Landschap past op meerdere manieren gemakkelijk in de belangrijke paradigma's van geografie. Ten eerste geeft het landschap de relatie weer tussen mensen en hun directe omgeving. Ten tweede refereert het landschap aan een regio. Dit kan een unieke regio zijn, maar ook een algemene regio die op meerdere plaatsen op de wereld voorkomt. Als laatste haalt Rugg aan dat het landschap alle componenten van ruimtelijke systemen weergeeft.

Volgens hem is echter opvallend dat landschap altijd een middel is om een onderzoek te doen, en dat het vrijwel nooit zelf als onderzoeksonderwerp benaderd wordt. Rugg benadert het landschap als een historisch document: *"[The landscape] holds an accumulation of relics from different periods. East-Europe is a palimpsest of culture layers [...] with the feeling that such [layers] offer the opportunity to understand the spatial and environmental impacts of historical processes in [Eastern Europe]."* (Rugg, 1985, p. 10).

Aan de hand van de zichtbare relict en de geschiedenis van de regio heeft Rugg vier belangrijke processen in Oost-Europa onderscheiden. Dit zijn de Germaanse middeleeuwse kolonisatie vanaf ongeveer 900 na Christus. In deze periode werd ook het feodale systeem ingevoerd, wat de tweede laag in het landschap vormt. De derde laag die Rugg onderscheidt is de laag van het multinationalisme. Oost-Europa kent verschillende culturele groepen. Processen die vanuit deze smeltkroes van identiteiten voortkwamen, hebben hun weerslag op het landschap gehad. Uit het multinationalisme kwam het nationalisme voort. Mensen eisten bepaalde vrijheden of gebieden op en wilden zelfbeschikking, soms ten koste van andere culturen of groepen. Rugg besluit zijn onderzoek met de laatste laag; het socialisme. Deze laag wordt als koepellaag gezien, omdat deze ten tijde van publicatie zijn boek nog actueel was.

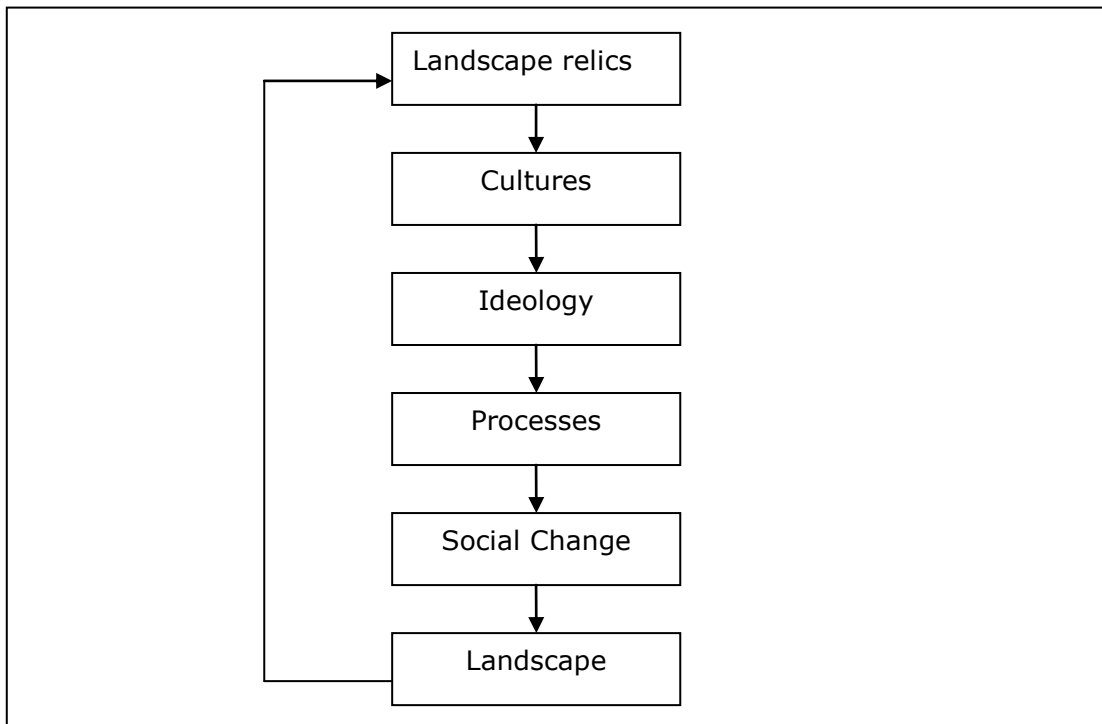
Nadat de verschillende tijdsperiodes duidelijk zijn onderscheiden, bekijkt Rugg in iedere periode de belangrijkste gebeurtenissen, en koppelt deze aan veranderingen in het landschap. Hiervoor gebruikt hij een model dat in afbeelding 2.1 is weergegeven. De gedachte die achter dit model zit, zal ik hieronder kort uiteen zetten.

Rugg presenteert om te beginnen een basismodel met alleen de concepten 'Landscape relics' → 'Cultures' → 'Processes'. Over het eerste element zegt hij: *"Only one serious attempt was made to make the landscape itself a main paradigm in geography. Around the turn of the twentieth century, a German geographer, Otto Schlüter [...] in trying to isolate research objects unique to geography, focused on material forms perceptible to the physical senses."* Hiermee geeft Rugg aan dat er weinig onderzoek is gedaan dat ontwikkelingen in een regio in een breed landschappelijk kader plaatst. Het landschap is volgens hem nooit een paradigma geweest, maar altijd een onderzoeksmethode. Met het concept 'cultures' doelt Rugg op de vele verschillende volkeren die in Oost-Europa leven. Zijn stelling is dat de relict en van een streek de cultuur van een volk en de processen die er hebben plaatsgevonden weerspiegelen. De processen die Rugg voor Oost-Europa onderscheidt, heb ik hierboven reeds genoemd.

Het basismodel is volgens Rugg een incompleet model, het voldoet niet om de vele processen die in de werkelijkheid spelen, te duiden. Daarom voegt hij als eerste 'ideology' toe. Ideology voorziet in een raamwerk voor de ruimtelijke organisatie van een cultuur en de manier waarop mensen binnen een cultuur de omgeving waarnemen. De reden om ideologie aan het model toe te voegen is omdat *"I am motivated [...] to find, if possible, some of the ideas or ideology that were behind the decision-makers in Eastern Europe [...] who were responsible for the five processes of landscape change."*

Ideologie wordt dus toegevoegd omdat elementen in het landschap vaak het beste kunnen worden verklaard door de achterliggende gedachte waarmee een relict is opgericht. Ideologie richt zich dus duidelijk op de besluitvormers in een bepaalde tijd.

Maar Rugg voegt nog een element toe, social change. Dit doet hij omdat "[It is]...my strong feeling that the landscape-relics not only reflect the ideology of decision-makers in different areas, but also the social change that was initiated or resisted." Social change richt zich dus veel meer op de veranderingen die vanuit de maatschappij werden geïnitieerd.

Figuur 2.1: Schematische weergave van het lagenmodel, naar Dean S. Rugg (1985, pp. 14-15).

Alle elementen van bovenstaand schema worden geanalyseerd vanuit een landschappelijk perspectief. De wisselwerking van de concepten met het landschap staat centraal. Het schema maakt echter wel duidelijk dat het gaat om een samenspel van de genoemde factoren. Dit samenspel maakt uiteindelijk het landschap. Rugg noemt dit 'the notion of system'. "For the most part, the starting point of landscape studies is an individual form – the farmhouse, village structure, city boulevard, and so forth. Yet, these forms are parts of settlement systems designed by a variety of cultural groups throughout time. The geographer, however, can see only certain forms within the system and never all of them at one time. Still, the overall system – its components and their spatial relationships – must be considered in a study focused on landscape. [...] A geographer has an obligation to look at landscape elements as part of a system and this includes not only the structure of the individual components, but also their locational interrelationships." (Rugg, 1985, pp.15-16). Deze laatste zin maakt duidelijk dat Rugg zijn model ziet als middel om het mogelijk te maken niet alleen de losse landschappelijke componenten te zien, maar ook hun onderlinge verbanden te analyseren.

2.2 Literatuuronderzoek

Voordat ik het onderzoek tot uitvoer gebracht kan worden, heb ik literatuuronderzoek gedaan. Om inzicht te krijgen in de belangrijkste structuren, en ter inspiratie voor de invalshoek van mijn onderzoek heb ik 'Gespleten Land' van Annemieke Hendriks gelezen. Hierin worden de gevolgen van de laatste Poolse grensverschuiving (1945) uitgebreid beschreven. Daarnaast heeft ook 'Eastern Europe' van Rugg als achtergrondinformatie gediend.

Uiteindelijk hebben deze boeken geleid tot een bepaalde denkwijze, waarmee ik richting aan mijn onderzoek kan geven. Ook hebben deze boeken voor een bepaalde hoeveelheid basiskennis over het onderzoeksgebied gezorgd. Deze twee elementen hebben geholpen in het voorbereiden van de interviews.

Uiteindelijk heeft het werk van Rugg ook als basis gediend in het theoretisch kader. Omdat de werkwijze van dit onderzoek gestut is op het model van Rugg, is dit een logische keuze. Het feit dat Rugg spreekt over de gehele Oost-Europese regio heeft er wel voor gezorgd dat meer informatie over Polen en specifiek het onderzoeksgebied noodzakelijk was. De Strijd om de Witte Adelaar van Louis Vos verdient hier een speciale vermelding. Dit boek was onmisbaar als het ging om Poolse geschiedenis. Veel aspecten die Rugg omschrijft, kregen in dit boek de nodige Poolse nuance of toelichting.

Naast de drie genoemde boeken die voor de basis van het theoretisch kader hebben gezorgd, hebben meerdere boeken een bijdrage geleverd. Het literatuuronderzoek is vooral belangrijk geweest om het onderzoek (dat geografisch van aard is) voldoende historische basis te geven. Veel geografische processen en kenmerken van de streek zijn namelijk vanuit historische gebeurtenissen te verklaren.

2.3 Observatie

Bryman beschrijft in zijn 'Social Research Methods' verschillende vormen van observatie. Observatie wordt hier echter benaderd als een methode om gedrag te observeren. In mijn onderzoek wordt vooral het landschap geobserveerd. Omdat het landschap echter in brede zin wordt benaderd, is de informatie die Bryman over deze methode in ieder geval deels bruikbaar.

Bryman onderscheidt vijf vormen van observatie (Bryman, 2008, p. 257). Hiervan zijn voor mijn onderzoek de participant observation, unstructured observation en simple observation van belang. Hieronder zal ik de verschillen van deze onderzoeksmethode uiteenzetten.

Participant Observation

Bryman beschrijft de participant observation als: "*[participant observation] draws attention to the fact that the participant observer [...] immerses him- or herself in a group for an extended period of time, observing behaviour, listening to what is said in conversations both between the others and with the fieldworker, and asking questions. [...] Typically, participant observers will gather further data through interviews and the collection of documents.*" (Bryman, 2008, p. 402).

Bovenstaande omschrijving komt overeen met de manier waarop ik mijn onderzoek inricht. Interviews zullen leidend zijn in het verkrijgen van informatie. Groepsinterviews met studenten uit Jelenia Góra (stad), met bewoners van Stara Kamienica en het verzamelen van informatie uit literatuur zijn de drie belangrijkste punten in mijn onderzoek.

Unstructured observation

"*As the name implies, unstructured observation does not entail the use of an observation schedule for the recording of behaviour. Instead, the aim is to record in as much detail as possible the behaviour of participants with the aim of developing a narrative account of that behaviour.*" (Bryman, 2008, p. 257).

Unstructured observation komt in dit onderzoek terug in de manier waarop interviews worden gehouden. Interviews met bewoners van de gemeente Stara Kamienica zijn ongestructureerd en geven veel ruimte aan de geïnterviewden hun eigen verhaal te vertellen. Ik heb hier bewust voor gekozen omdat ik van mening ben dat op die manier de informatie die mensen kunnen geven het minst beïnvloed wordt door de vraagstelling.

Als gekeken wordt naar de manier waarop het landschap geanalyseerd wordt, heeft dat ook kenmerken van ongestructureerde observatie. Het landschap wordt bekeken met kennis van informatie uit de literatuur, maar er is geen sprake van een gestructureerde manier van observatie. Op die manier is het mogelijk als onderzoeker relatief 'blanco' naar het landschap te kijken. Dat voorkomt dat relicten in het landschap worden gezien omdat ze er volgens de literatuur moeten zijn: alleen datgene dat daadwerkelijk aanwezig is, wordt opgenomen.

Simple observation

"[Simple observation is a form] in which the observer is unobtrusive and is not observed by those being observed. With simple observation, the observer has no influence over the situation being observed." (Bryman, 2008, p. 257).

Deze manier van observatie kan het best wordt toegepast op landschapsobservatie. Bij het observeren van relictten (zowel fysiek als non-fysieke relictten) hebben mensen niet door dat ze geobserveerd worden. Daardoor wordt de situatie zoals die zich op dat moment voordoet niet veranderd. Bij de twee vorige vormen van observatie zal er altijd een bepaalde mate van beïnvloeding door de onderzoeker zijn. Dit kan zijn door de formulering van vragen, de intonatie als de vraag gesteld wordt. Daarnaast is ook de response niet objectief. Een student die een vragenlijst invult tijdens het laatste lesuur zal met een andere instelling doen dan wanneer het het eerste lesuur geweest was.

Bovengenoemde vormen van observatie zijn allemaal ontworpen om gedrag te observeren. Ik heb geprobeerd de bruikbare kanten van de methoden eruit te lichten en toe te passen op landschapsobservatie zoals die in mijn onderzoek gebruikt wordt. Er is echter sprake van een vierde onderzoeksmethode, die door Bryman wordt omschreven als 'visual ethnography'. Hierbij doelt hij op het gebruik van foto's en visuele materialen in kwalitatief onderzoek. Hij stelt dat onderzoek met deze methode de laatste jaren weer aan het toenemen is, nadat lange tijd werd getwijfeld aan de wetenschappelijke kracht ervan. Deze manier van observation, waarbij de onderzoeker zijn eigen fotomateriaal maakt, wordt photo-elicitation genoemd. Ook hier wordt weer een onderverdeling gemaakt. De rol die de foto's spelen kunnen variëren van aanvulling op de aantekeningen van de onderzoeker tot volledig op zichzelf staande informatiebronnen (Bryman, 2008, p. 424-432). De foto's die in dit onderzoek terugkomen zitten daar ergens tussenin. Ze vullen de informatie die ik heb verzameld uit literatuur aan met voorbeelden uit Jelenia Góra. De informatie die zij geven is uniek, omdat deze uit een gebied komt waarover weinig relevante literatuur bestaat. De beelden uit het landschap bevestigen of weerspreken de theorie, en zijn daarom van groot belang voor dit onderzoek.

2.4 Interviews

Semi-gestructureerde interviews

In de gemeente Stara Kamienica heb ik zeven interviews gehouden met bewoners met verschillende achtergrond. In de gemeente Jelenia Góra heb ik één interview gehouden met iemand die niet in de stad woonde. Daarnaast ben ik in de gelegenheid geweest om drie interviewsessies te houden met studenten Engels op de Hogeschool in Jelenia Góra. Hiermee heb ik in drie sessies ongeveer veertig personen vragen kunnen stellen over het landschap in de regio en veranderingen die daarin plaats hebben gevonden.

De interviews met de bewoners van Stara Kamienica waren semi-gestructureerd of ongestructureerd. In semi-gestructureerde interviews wordt gewerkt met topiclijsten. Vragen liggen niet vooraf al vast, maar aan de hand van de onderwerpen ontstaat een gesprek waarin vragen worden aangepast op hetgeen de geïnterviewde persoon vertelt (Bryman, 2008, p.196). Ik heb gewerkt met een topiclijst, maar deze topiclijst heb ik per interview aangepast, zodat de topics aansloten op de expertise van geïnterviewde personen. Door te kiezen voor verschillende mensen met verschillende achtergronden heb ik geprobeerd een zo breed mogelijk spectrum te bereiken. Daardoor ben ik van mening dat ik een zo breed mogelijke afspiegeling van de lokale bevolking heb weten te bereiken, ondanks de beperkingen op het gebied van taal. Het aanpassen van de topiclijst had soms wel tot gevolg dat er weinig lijn in de interviews zat, waardoor sommige interviews uiteindelijk meer ongestructureerd dan semi-gestructureerd waren. Daarnaast leken de geïnterviewde personen het vaak heel leuk en interessant te vinden om over de regio te vertellen. Hierdoor was het soms moeilijk om de topiclijst te volgen. Een enkele keer zorgde het beperkte vermogen om te communiceren in het Engels ervoor dat besloten werd de topiclijst los te laten. Bij ongestructureerde interviews wordt geen gebruik gemaakt van een topiclijst. De interviewer brengt een gesprek op gang aan de hand van een enkele vraag een gesprek op gang. Ongestructureerde interviews hebben daarmee soms wat weg van een gesprek (Bryman, 2008, p.196).

Doordat ieder interview een ander hoofdonderwerp had, is de informatie die ik heb vergaard zeer divers. Ook heeft deze aanpak ervoor gezorgd dat er weinig overlap in zat in de informatie die ik uit de interviews heb verkregen. Dit was ook van tevoren mijn insteek. Op basis van literatuur heb ik voldoende genoeg algemene achtergrondinformatie over de streek kunnen behandelen. In bijlage III zit een lijst met de geïnterviewde personen en hun expertise/achtergrond en bijzonderheden van het interview.

Groepsinterviews

Zoals hierboven aangegeven heb ik in Jelenia Góra de gelegenheid gehad om groepsinterviews te houden met studenten Engels. Hiermee ben ik in staat geweest ook de jongere generatie Polen te spreken over veranderingen in het landschap, en hoe zij deze veranderingen zien en beleven. Deze groepsinterviews waren in essentie semi-gestructureerde interviews. Er werd gebruik gemaakt van een topiclijst en een bepaalde volgorde waarin de vragen gesteld werden. In overleg met de docente is gekozen om de sessies op de volgende manier te structureren.

Als introductie op het interview heb ik uitgelegd wat mijn onderzoek inhield, en welke vragen mijn onderzoek uiteindelijk moet beantwoorden. Omdat landschap hierin centraal staat, heb ik de leerlingen gevraagd de omgeving van hun woonplaats te tekenen.

Nadat iedereen een tekening van zijn of haar omgeving had gemaakt en daarop een korte toelichting had gegeven, heb ik de topiclijst uitgedeeld. De topiclijst van de groepsinterviews is terug te vinden in bijlage IV. Deze lijst bestaat uit drie hoofdthema's, met bij ieder thema meerdere vragen. Vervolgens heb ik de leerlingen gevraagd om per thema twee vragen te beantwoorden, en dit antwoord op de achterkant van de tekening te noteren. Deze aanpak heeft ertoe geleid dat ik op alle vragen in de topiclijst meerdere antwoorden heb gekregen van verschillende studenten.

2.5 Integratie

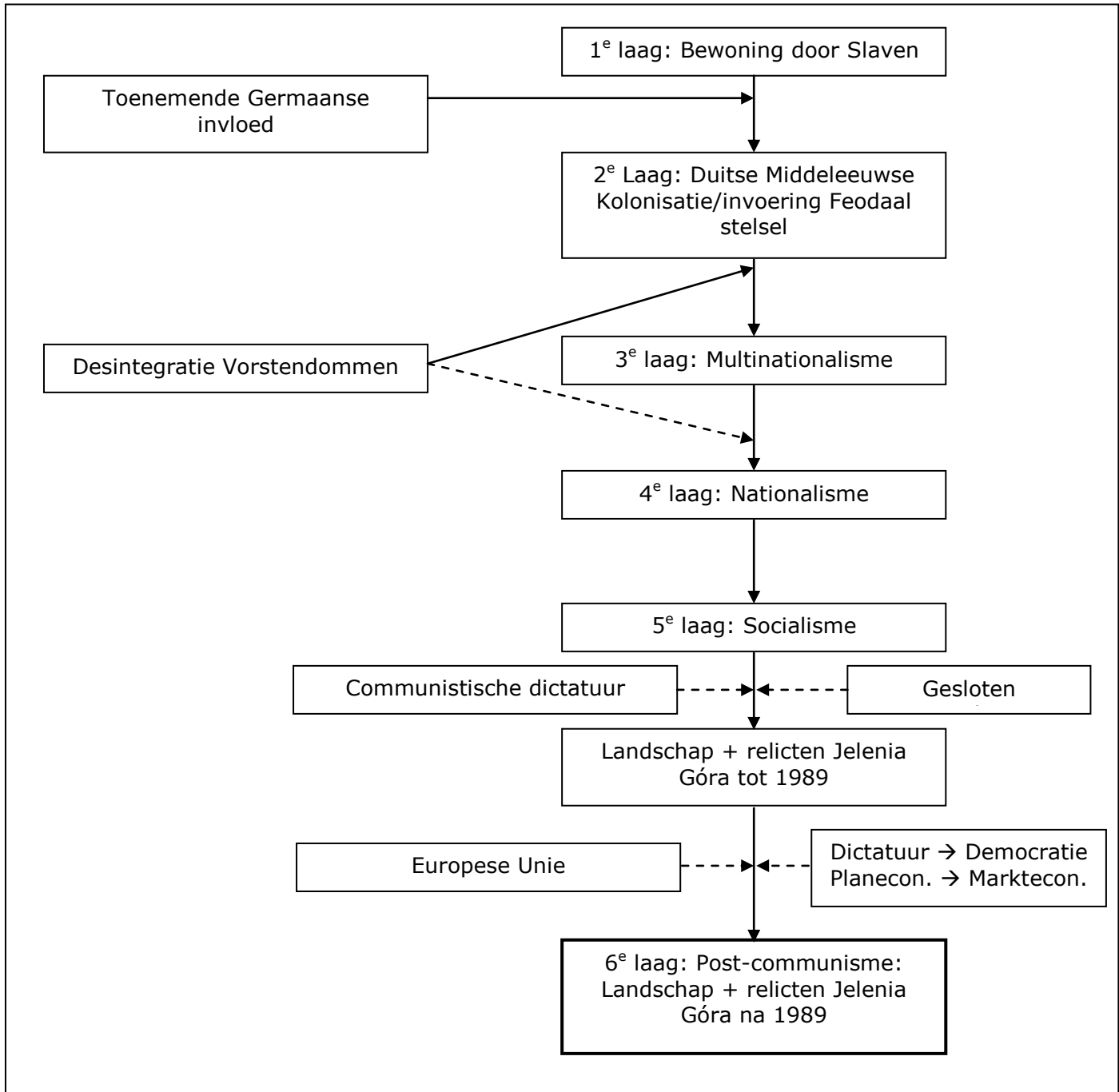
De informatie die door middel van de interviews, observatie en literatuur is verkregen, wordt geïntegreerd met het model van Rugg. Door de informatie met dit model te ordenen kan een gestructureerd antwoord worden gegeven op de verwachtingen die zijn geformuleerd en de hoofdvraag van dit onderzoek.

Daarnaast zorgen de verschillende onderzoeksmethoden ervoor dat de informatie op verschillende manieren is verzameld. Dit komt de objectiviteit van het onderzoek ten goede. Door de denkwijze van Rugg toe te passen op het onderzoeksgebied, is het mogelijk in deze regio een nieuwe laag in het landschap te ontdekken. Alvorens echter verder te gaan naar het theoretisch kader, zet ik eerst het conceptueel model uiteen.

2.6 Het conceptueel model en hypothesen

In deze paragraaf zet ik het conceptueel model uiteen. Het model (afbeelding 2.2) geeft de concepten weer die belangrijk zijn voor het onderzoek. Onder de afbeelding ga ik kort in op ieder concept en de operationalisering daarvan.

Afbeelding 2.2: Conceptueel model

Bovenstaand model geeft weer welke concepten in het onderzoek van belang zijn. Hieronder volgt een korte uitleg bij het model.

Het eerste concept is de Slavische periode. Dit is de oudste nog zichtbare laag in Jelenia Góra. Hoewel Rugg deze laag niet heeft opgenomen in zijn werk, ben ik van mening dat deze laag voor het onderzoeksgebied zeer relevant is. Deze laag en bijbehorende opinies over de oorspronkelijke locatie van de Slavische volkeren vormen een belangrijk deel van de Poolse geschiedenis. In de loop der tijd kwam Jelenia Góra steeds sterker onder Germaanse invloed te liggen. Hoewel er in die tijd nog geen sprake was van duidelijke grenzen, en Germaanse volkeren niet onder één noemer bestonden, was er een duidelijk verschil tussen de Slavische nomadenvolken en de Germaanse volkeren, waar de maatschappelijke ontwikkelingen al in een verder stadium waren. Vanaf ongeveer 900 na Christus begint de Germaanse kolonisatie van gebieden in het huidige Polen, Tsjechië en Oostenrijk. Deze kolonisatie vormt het startpunt van het onderzoek van Rugg.

De kolonisatie valt samen met de invoering van het Duitse stadsrecht in de gekoloniseerde gebieden. Hiermee verandert ook de maatschappelijke structuur in het onderzoeksgebied: het feodale stelsel wordt ingericht. De richtlijnen komen vanuit West-Europa, waar het feodale stelsel (in tegenstelling tot het Poolse stelsel) gematigd is. Afspraken tussen landheren en lijfeigenen zijn gebaseerd op productiemaximalisering in plaats van onderdrukking.

In deze periode kent de geschiedenis van Polen een roerige tijd. Polen, in die tijd bestaande uit vele vorstendommen en kleine koninkrijkjes, dreigt uit elkaar te vallen. Binnenlandse politiek die de adellijke klasse veel te veel macht geeft is hier debet aan. Door deze desintegratie is het voor de Germaanse volkeren gemakkelijk door middel van diplomatie nieuwe gebieden los te weken en onder Duits gezag te stellen. Uiteindelijk leidt de desintegratie van Poolse gebieden ook tot een tegenstelling tussen de Duitse gebieden met stadsrecht en de Poolse waar de strikte vorm van het feodale stelsel bestaat. De ontwikkeling van het feodale stelsel zal vanaf 1450 veel harder worden, waardoor de leefomstandigheden van de Poolse boeren achteruit gaat.

De ontwikkeling werkt een volgend concept in de hand. Rugg noemt het 'multinationalisme'. Voor dit onderzoek is schiet deze term eigenlijk tekort. Jelenia Góra ligt namelijk vanaf ongeveer 1300 onder Duits gezag, en dat blijft zo tot het einde van de Tweede Wereldoorlog. De bevolking hier is dan ook voor het overgrote deel Duits, en ook tradities en cultuur zijn Duits. Het multinationalisme zoals Rugg dat beschrijft vindt meer plaats in het Balkangebied, waar vele etnische groepen naast en door elkaar leven. Deze situatie beschrijft Rugg als multinationalistisch. In Polen speelt dit eveneens; hier sprake is van verschillende groepen en vooral van verschillende overheersers die gebieden veroveren en verliezen. In het onderzoeksgebied speelt dit proces echter veel minder, omdat hier geen sprake was van verschillende heersers en volkeren. Het gebied heeft eeuwenlang onder stabiel Duits gezag gelegen.

Vanuit het multinationalisme komt het nationalisme opzetten. Nationalisme vertolkt vooral de wens tot zelfbeschikking van volkeren die eeuwenlang de speelbal zijn geweest van machthebbers. Ook deze periode is voor dit onderzoek van minder belang, en heeft vooral een grote rol gespeeld in de Balkanlanden. In het onderzoeksgebied komt de periode van het (Nazi)-nationalisme pas in het begin van de 20^e eeuw aan de oppervlakte.

Het volgende concept is het socialisme. Deze periode doet zijn intrede na de Tweede Wereldoorlog, als Polen en andere Oost-Europese staten satellieten van de Sovjet-Unie worden. Het socialisme heeft een duidelijke laag in het landschap achtergelaten. Belangrijke invloeden waren dat de satellietstaten beleid uit de Sovjet-Unie moesten volgen. De communistische dictatuur zorgde ervoor dat ontwikkelingen in de satellietstaten geografisch gezien totaal uit hun verband werden getrokken. De gesloten maatschappelijke status van alle landen maakte echter dat er weinig tot geen contact was met West-Europese landen.

Daar kwam verandering in na de val van de Muur in 1989. Polen had ineens toegang tot West-Europese goederen en er werd meteen een internationaal samenwerkingsverband opgericht met behulp van de EU. In 2004 volgt dat de officiële toetreding van Polen tot de EU. De belangrijkste omschakeling voor Polen is dat het van een communistische dictatuur naar een parlementaire democratie transformeert en dat er een markteconomie wordt ingevoerd.

De veranderingen die deze laatste transformatie teweeg hebben gebracht zijn uiteindelijk het interessepunt van dit onderzoek. Daarbij wordt zowel gekeken naar relicten in het landschap als naar sociale veranderingen in de gemeenschappen in Jelenia Góra.

Om dit onderzoek gericht uit te kunnen worden, heb ik acht vooronderstellingen geformuleerd die te maken hebben met de veranderingen in het landschap die hebben plaatsgevonden in het onderzoeksgebied. Deze hypothesen zijn afgeleid van de deelvragen en zullen samen met de deelvragen beantwoord worden in hoofdstuk vijf.

- Door het verloop van de geschiedenis in het onderzoeksgebied zullen met name de perioden van Germaanse of Duitse overheersing hun sporen in het landschap hebben achtergelaten. *Aangezien het Zuidwesten van Polen in de geschiedenis vaker en langer in handen is geweest van een van de Duitse Rijken, is het aannemelijk dat veel (vooral vooroorlogse) relictten vanuit Duits perspectief zijn geplaatst. Daarnaast is het interessant in hoeverre Duitse invloeden tegenwoordig nog doorwerken in het sociale landschap, bijvoorbeeld in taalgebruik.*
- Relictten uit de tijd van de oorspronkelijke, Slavische bewoners zijn nauwelijks meer aanwezig in het landschap. *Volgens de Poolse overlevering is het onderzoeksgebied van origine Pools. Zij wijzen op de aanwezigheid en migratiepatronen van Slavische volkeren al ver voor het begin van de westerse jaartelling. Hiervan zijn geen sporen meer terug te vinden, maar in latere perioden (voor de Germaanse middeleeuwse kolonisatie) zijn er ook Slaven aanwezig geweest in het gebied. De vraag is in hoeverre hun aanwezigheid nog kan worden teruggevonden in het huidige landschap.*
- De meeste zichtbare relictten zijn opgericht in tijden van Germaanse kolonisatie, en dit heeft invloed op de huidige sociaal-economische structuur. *Omdat het gebied grote delen van de geschiedenis in niet-Pools bezit is geweest is deze stelling niet moeilijk te bevestigen. De vraag die wel interessant is, is of deze niet-Poolse roots een rol spelen in de huidige sociaal-economische situatie.*
- Recente lagen in het landschap zijn duidelijker zichtbaar dan oudere lagen, ondanks dat deze lagen herinneringen oproepen aan minder positieve perioden in de geschiedenis. *Hiermee probeer ik te achterhalen in hoeverre de lokale bewoners vrede hebben met de aanwezigheid van bepaalde relictten uit verschillende tijdsperiodes. Wellicht is getracht de communistische laag meer te verbergen/te verwijderen dan de laag van de Duitse overheersing. Wellicht zijn sommige lagen niet onzichtbaar te maken, omdat zij geworteld zijn in straatbeelden of in sociale systemen.*
- Europese integratie van Polen verandert het landschap met name op sociaal-economisch vlak. *De verwachting die ik hier uitspreek is dat de toetreding van Polen tot de EU directe invloed heeft op het landschap in Jelenia Góra. Veranderingen op het gebied van landbouwbeleid zullen in het rurale gebied hebben geleid tot schaalvergroting van boerenbedrijven. Ook symbolische vormen (vlaggen/plakkaten/regelgeving) zijn een direct gevolg van de toetreding van Polen tot de EU. De rol die de regio speelt in de Euregio Nysa zal belangrijk zijn om inzicht te krijgen in deze verwachting.*
- Er is nauwelijks sprake van een Europees landschap in enge zin, Europa is beter zichtbaar in het landschap in brede zin. *Deze stelling borduurt voort op de vorige twee. De Poolse integratie in Europa zorgt voor veranderingen binnen de Poolse samenleving. Mijn verwachting is echter dat de toetreding van Polen tot de EU in het qua omvang beperkte onderzoeksgebied weinig landschappelijke veranderingen teweeg heeft gebracht. Mijn inschatting is dat de verandering van Jelenia Góra door de toetreding gezocht moet worden in het sociale leven. Gezinnen die bestaan uit drie generaties (communisme, de generatie van Die Wende, en de ingratie-generatie), of gezinnen waarvan de ouders in het buitenland werken. Daarnaast zal de landschapsbeleving door de toetreding zijn veranderd. Daar waar relictten vroeger herinnerden aan een gemeenschappelijke basis (Duits/Sovjet), herinneren dezelfde relictten nu aan de afwijkende geschiedenis van Polen met de rest van de EU. Wat betekent dat voor het integratieproces?*

3. Ruimtelijke-historische analyse van historie en landschap in theoretisch en empirisch perspectief.

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk behandelt het theoretisch kader van dit onderzoek. Om het lagenmodel van Rugg toe te kunnen passen, is deze bredere geschiedkundige context noodzakelijk. Dit hoofdstuk heeft als doel een geografische geschiedenis van Midden-Europa en Polen in het bijzonder te geven. De paragrafen hebben steeds de opzet om van Midden-Europees perspectief in te zoomen op Polen en Jelenia Góra.

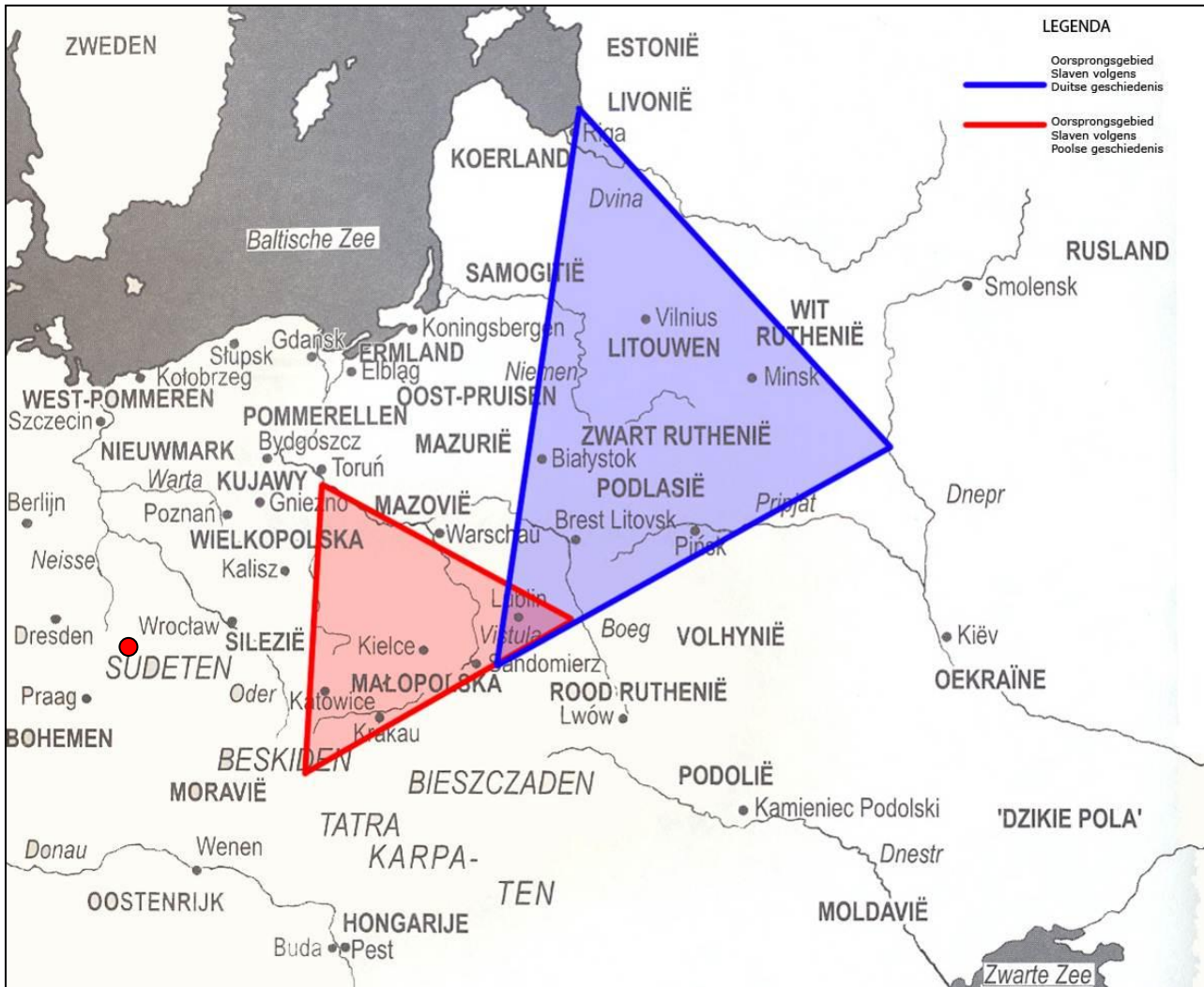
In de loop der tijd is het gebied dat onder de noemer 'Polen' werd geschaard aan constante verandering onderhevig geweest. Van een gebied dat zich van de Baltische kust tot diep in de huidige Oekraïne uitstreckte tot een periode waarin Polen officieel verdeeld werd tussen drie naburige grootmachten en zodoende een tijd niet bestond. De geschiedenis van Polen wordt opgehangen aan een zevental perioden of processen. De oorsprong van Polen is te herleiden op Slavische nomadenvolkeren die al voor het begin van onze jaartelling in het gebied rondtrokken. Rond 900 worden grote gebieden gekoloniseerd tijdens de Germaanse Kolonisatie. Parallel aan de kolonisatie loopt de invoering van het feodale stelsel. Vanaf de Middeleeuwen komt het multinationalisme opzetten, wat uiteindelijk transformeert tot het nationalisme. De vijfde periode is die van het socialisme. Het theoretisch kader is opgedeeld in vijf paragrafen, waarin de verschillende lagen en perioden die Rugg onderscheidt uiteen worden gezet. Daarna worden deze lagen in Pools perspectief geplaatst. Uitzondering hierop is het eerste hoofdstuk. Hier ga ik namelijk in op een laag die niet door Rugg is beschreven, en waar bijzonder weinig geschreven bronnen over zijn. Niet alle lagen hebben een even belangrijke invloed gehad in het onderzoeksgebied. Daarom behandel ik de multinationalistische en de nationalistische laag in één paragraaf. Daarnaast heb ik de laag van de Slavische oorsprong toegevoegd.

Om het verloop van de Poolse geschiedenis te verduidelijken, zijn kaarten gebruikt. Deze maken per periode duidelijk wat het gebied van 'Polen' is, en welke vormen en namen de buurlanden op dat moment hebben. Als de kaarten achter elkaar bekeken worden, krijgt de lezer ook inzicht in de grensontwikkeling van Polen vanaf de 4^e eeuw na Christus. De vele grensverschuivingen spelen een belangrijke rol in de ontwikkeling van Polen tot de staat zoals die er tegenwoordig uitziet.

De opbouw van het theoretisch kader is erop gericht om het mogelijk te maken het huidige landschap op eenzelfde, gestructureerde wijze te analyseren. Echter, om het landschap van nu te begrijpen, en landschappelijk relicten te kunnen plaatsen is kennis van het verleden nodig. Dit hoofdstuk zet dit verleden uiteen.

3.2 I: De eerste geschiedenis van Polen

De geschiedenis van Polen begint bij de Slaven. Dit volk bewoont het gebied tussen de Oder en Wisla (zie kaart 3.1) al eeuwen voor onze tijdrekening (Vos, 2000, p. 19).

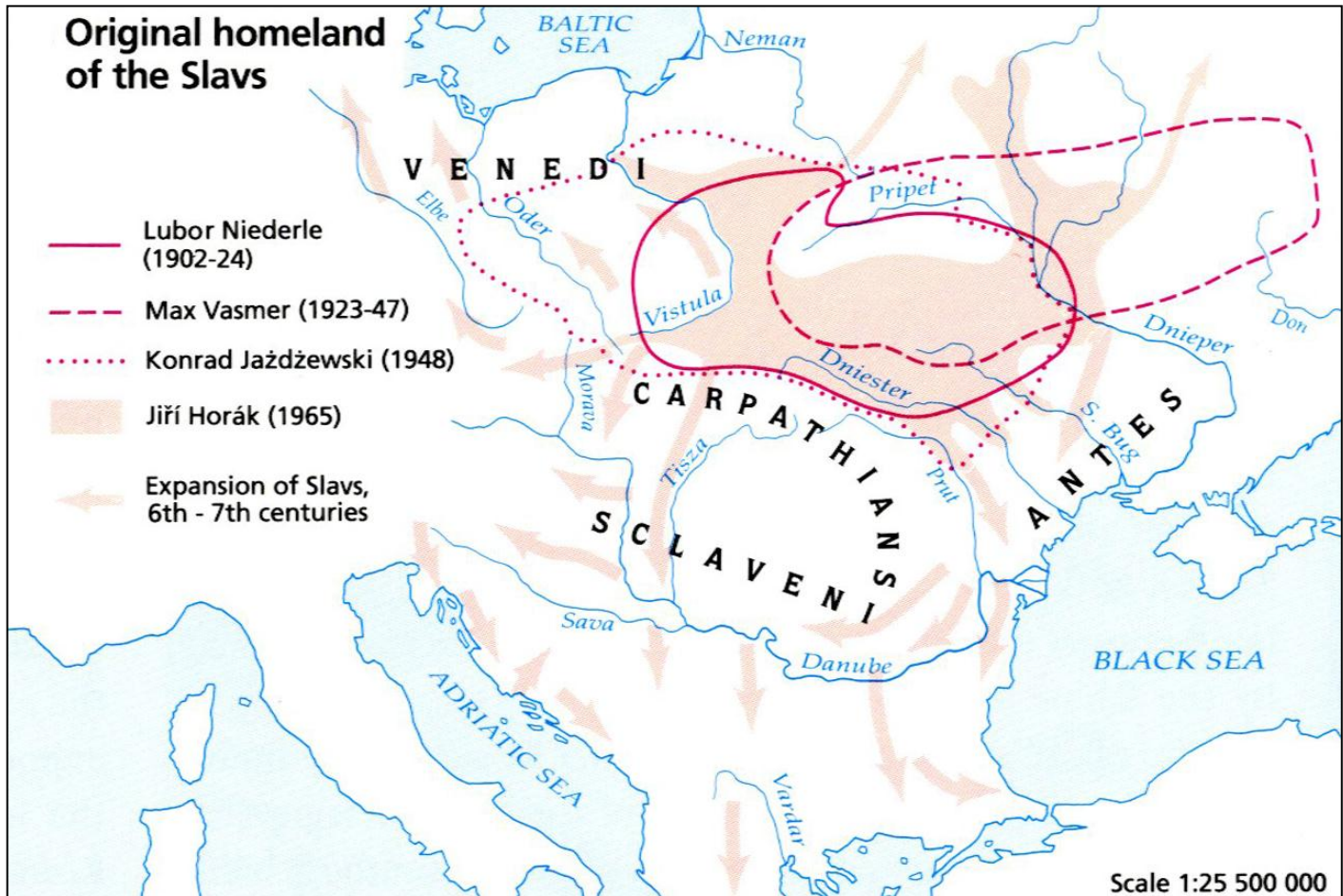

Kaart 3.1: Oorsprongsgebieden Slavische cultuur volgens Duitse en Poolse theorie. (Bron: Vos, 2000, p. 18, bewerkt).

3.2.1 Het Slavische landschap in theoretisch perspectief

Belangrijk is om meteen op te merken dat er twee theorieën bestaan over het ontstaansgebied van de Slavische Volkeren. Poolse historici zijn van mening dat er in de streek tussen de Oder en de Vistula gemeenschappen leefden die buiten de invloedssfeer van het Romeinse Rijk bleven. Zij vormen de proto-Slaven die er eeuwen voor Christus de Lusitiaanse cultuur tot bloei hadden gebracht. Vanaf de eerste eeuw voor Christus zouden zij onder Germaanse heerschappij zijn gevallen, echter zonder hun eigen identiteit of taal geheel te verliezen. Deze theorie ziet de vlakten tussen de Oder en de Vistula dus als een oer-heimat van alle Slavische volkeren.

De Duitse lezing wijkt sterk af. Volgens Duitse historici leefden de eerste Slaven in de driehoek tussen de kust van de Baltische Staten, Midden Dnepr en de rivier de San. Van daaruit zouden zij in de 7^e en 8^e eeuw na Christus door toenemende demografische druk zijn uitgezwoven naar het westen, noorden en zuiden. Daarbij zouden ze de Germanen, de volgens de Duitsers oorspronkelijke bevolking van Oder- en Vistulaland, hebben verdreven. Kaart 3.2 geeft een gedetailleerder beeld van de oorsprongsgebieden volgens verschillende wetenschappers. Opvallend is dat de Duitse Max Vasmer het oorsprongsgebied veel oostelijker heeft georiënteerd dan de Poolse Jazdzewski, die het gebied tot de Elbe laat doorlopen.

Kaart 3.2: Verschillende visies op het ontstaansgebied van de Slavische cultuur (Bron: Magocsi, 2002)

Het is van belang om stil te staan bij deze verschillende oorsprongstheorieën omdat dit de basis vormt van een probleem dat gedurende de gehele geschiedenis van Polen met regelmaat de kop opsteekt. Verschillende landen (o.a. Duitsland, Pruisen, Bohemen, Oostenrijk-Hongarije en Rusland) claimen met regelmaat Poolse gebieden, waardoor het Poolse Rijk vele grensveranderingen heeft ondergaan in haar geschiedenis. Niet zelden beroepen zij zich daarbij op historisch landbezit. Deze grensverplaatsingen hebben tot na de Tweede Wereldoorlog plaatsgevonden. Pas na de Tweede Wereldoorlog, ontstaat er een stabiel Pools gebied dat qua begrenzing een duidelijke vorm heeft.

Op basis van kaart 3.1 kan vanuit Pools perspectief worden gesteld dat het moeilijk is om het oorsprongsgebied af te bakenen. Vos stelt dat er drie gradaties van gebieden zijn te onderscheiden. Ten eerste het Slavische kerngebied tussen de Oder en de Vistula, waar West-Slavische nomaden zich in de 7^e en 8^e eeuw na Christus vestigden. Dit vlakke open gebied (*Polona*) gaf de naam aan haar bewoners (*Polanen*). De vlakte besloeg drie deelgebieden. Wielkopolska (*Polonia Maior*) in het westen, Malopolska (*Polonia Minor*) tegen het Karpatengebergte in het zuiden en Mazovië (*Mazowsze*) in het Noord-Oosten (Vos, 2000, p. 19).

Rondom dit Slavische gebied lagen verschillende vorstendommen en regio's die soms meer en soms minder met het kerngebied verbonden waren. Deze groep van regio's is onder te verdelen in een noordelijke en westelijke Duitse groep, en een oostelijke Slavische groep. De Duitse gebieden hebben lange tijd onder Duits soeverein bewind gelegen, maar door de nederlaag van Nazi-Duitsland in de Tweede Wereldoorlog zijn deze gebieden alsnog in Pools bezit gekomen. De Poolse historici benadrukken tegenwoordig graag de oorspronkelijke verbondenheid van Polen met deze gebieden, maar de Poolse expansie is eigenlijk altijd meer op het oosten gericht. De gebieden die later Duits zouden worden, lagen bij het begin van de Poolse geschiedenis onder Boheemse invloed, maar werden door de eerste Poolse vorst veroverd. In de volgende eeuwen bleef het een twistgebied. In de 14^e eeuw werd de Boheemse soevereiniteit erkend, maar de Poolse Piastendynastie bleef bestuur houden over de regio. In de 16^e eeuw kwam Silezië onder Habsburgs bewind. De streek bleef onder Germaans bestuur tot na de Tweede Wereldoorlog.

Naast het kerngebied in de streken met sterke Pools-Duitse invloeden is er nog een derde gradatie gebieden te onderscheiden. Dit zijn de gebieden aan de noord-oostkant van Polen. Dit betreft de huidige Baltische Staten, die niet tot Polen gerekend kunnen worden, maar door diplomatieke banden wel vaak betrokken zijn bij voor Polen belangrijke gebeurtenissen. Het betreft vooral de regio's die een tijd tot het Pools-Litouwse Rijk hebben gehoord. De Poolse invloed op de gebieden is echter wel lange tijd aanwezig geweest (Vos, 2000, p. 21).

Met bovenstaande tekst is getracht een inzicht te geven in de Slavische ontstaansbeginselen van het tegenwoordige Polen. Belangrijk is de Duitse claim op Poolse gebieden en de Poolse theorie dit weerspreekt. De volgende paragraaf zal ingaan op de daadwerkelijk aanwezige relictten in het onderzoeksgebied.

3.2 II: Het Slavische tijdperk in het landschap

De lagen in Jelenia Góra bestaan uit fysieke en non-fysieke relictten. Per laag verschilt het belang van deze relictten. De Slavische laag is de oudste laag die nog zichtbaar is in het gebied. De laag wordt bovenal gevormd door non-fysieke relictten.

Taal

De taal die in de regio wordt gesproken is Pools. Op het eerste gezicht lijkt dit een open deur, maar door de geschiedenis van het gebied is de taal geen vanzelfsprekendheid. Het feit dat er Pools (een Slavische taal) wordt gesproken, zorgt ervoor dat er na eeuwen van Duitse (taal)overheersing, een Slavische basis is gelegd. In een streek waar nauwelijks sprake is van een samenhangende cultuur of identiteit, is de aanwezigheid van een gemeenschappelijke culturele basis van groot belang. Men moet niet vergeten dat de Duitse cultuur zich ruim 700 jaar had kunnen ontwikkelen in Silezië. Na 1945 werden verwijzingen naar deze cultuur in hoog tempo vernietigd.

De komst van de vele Oost-Polen naar Jelenia Góra zorgde voor vele verschillende culturen. Mensen kwamen uit verschillende delen van Oost-Polen. Volgens Jan Zaprucki, leraar Duitse Taal en Cultuur in Jelenia Góra (stad) zorgde dit voor een enorme mix van culturen in de regio:

"Früher waren die Grenzen flüchtig. Man wanderte hin und zurück und sagte: „ich wohne hier, in Schlesien.“ „Was ist das für ein Land?“ „Ja, Schlesien ist das..“ Nieder-Schlesien, Über-Schlesien war das. Sachsen, Königreich Sachsen war das. Das war für [die Leute] nicht Deutschland oder Polen. Man hat da Deutsch gesprochen, und das war, ja... Sachsen. Aber da kamen auch Leute von den Ostgebieten Polens, und die haben verschiedene Arten von Kultur mitgebracht. Sie haben sich gegenseitig auch beobachtet und geguckt was man hier isst, und was man hier macht mit Weihnachten und das war auch verschieden. Und dann hat man sich gefragt, welche Kultur haben wir hier. Haben wir eine gemeinsame Kultur? Eigentlich nicht. Eine Frau kommt aus Weiß-Russland, die nächste aus Ukraine. Und es gab ganz andere Meinungen, ganz andere Lieder, Tanzen, Traditionen, man sprach anders."

Het gebrek aan deze gemeenschappelijke cultuur speelt ook nu nog, bevestigt Josef Zaprucki, docent Duitse Cultuur en Literatuur aan de Universiteit van Wrocław en de Hogeschool van Jelenia Góra en specialist op het gebied van Regionale Identiteit. Hij stelt in een interview dat Jelenia Góra geen gemeenschappelijke identiteit heeft, en dat mensen juist op zoek zijn naar overeenkomsten waar de vorming van een cultuur aan opgehangen kan worden:

"What is the attitude towards German heritage? It is normal that it is here, it is a part of us now. Nobody asks why, but if you ask, [people] start to think about it and say 'yes, I like it or I don't like it'. The first response would be: 'I'm Polish'; but if you ask further they may say that they are a bit connected to German culture.

Some people they know the old identity a bit could say: "I'm more connected to the East-Polish identity" (Ukraine, Belarus or something, Lithuania) but the second and third generation, of which I am a representative, cannot. And for me my identity is this: connected to this region. But it is a general Polish identity, because it is my thesis that we have no regional identity here. We have only Polish high language, but we have no costumes, no cuisine, nothing regional."

Hiermee wordt dus duidelijk dat Jelenia Góra weinig andere culturele overeenkomsten heeft dan de taal. De taal, een relict uit de oudste laag uit de regio, vertolkt dus een basis voor ontwikkelingen in de nieuwste laag.

Liczyrzepa

De aanwezigheid van de Slavische taal is niet uitsluitend terug te vinden in de taal. Voordat ik inga op de fysieke relictten uit deze laag, behandel ik eerst een tussenvorm; de berggeest *Liczyrzepa*, of *Rübezahl* in het Duits.

De reden dat ik Liczyrzepa als tussenvorm beschouw komt door de dubbele functie die hij vertolkt. Als legende vertolkt Liczyrzepa een rol die waarschijnlijk dateert van de beginperiode van de Slavische cultuur. De bergreus zou het Reuzengebergte hebben gevormd door enorme stenen neer te leggen. De oorspronkelijke afbeeldingen van de berggeest waren diabolisch. *Rübezahl* werd afgeschilderd als een demon.

In de loop der eeuwen, naarmate het gebied steeds meer toeristen ging trekken, kreeg *Rübezahl* er een functie bij. Door de Duitse invloed werd de duivelse figuur omgetoverd tot een goedaardige boskabouter, die ook nu nog verkocht wordt aan toeristen. Deze functieverandering (zie afbeelding 3.1), van legende naar economisch product, maakt dat Liczyrzepa zowel de non-fysieke als de fysieke Slavische laag vertegenwoordigt.

Afbeelding 3.1:
Liczyrzepa uit 1556
en uit 2012
(Karkonosz.pl /
Souvenirs.pl)

Sporen van fysieke relictten zijn moeilijk te vinden in het landschap van Jelenia Góra. In de stad zijn fysieke sporen vrijwel geheel uitgewist. Op het platteland leven de Slavische legenden echter nog een beetje. Tijdens een gesprek met Filip Podwinski kwam ik erachter dat de Slavische laag nog steeds gebruikt wordt. Op de vraag of mensen zich nog bewust zijn van het Slavische verleden dat zij delen, antwoordde hij:

"Yes, because we have built this medieval village. There were these Slavic signs of energy, [...] that's why we created the theatre in the project. I'm aware of this because I'm very interested [in the Slavic history] and a few weeks ago I've chosen a Slavic symbol for the logo of the foundation. This is also in a way legitimating the past. Kopaniec is one of the few villages which had this Slavic forest church. [It] is quite amazing to have the conscious that there were people here living 1000 years ago. That we are just the next step in history."

Een heidense kapel in de buurt van Kopaniec is inderdaad ooit aanwezig geweest. De kapel, vergezeld van een enorme kruisden, werd gebruikt voor heidense rituelen en het oproepen van geesten. De overblijfselen van zowel de kapel als de den, werden tijdens de onderzoeksperiode bemoeilijkt door de aanwezige sneeuwlaag op de plek waar de kapel stond (zie afbeelding 3.2).

Afbeelding 3.2: De locatie van de heidense kapel en de magische kruisden (Foto: Rik van den Boogaart, 2012).

De stenen wallen van Kopaniec

Het laatste fysieke relict in het Slavische landschap wordt gevormd door stenen wallen (Afbeelding 3.3). Deze bevinden zich drie kilometer ten zuiden van Kopaniec. Hun precieze leeftijd is niet bekend. Ook over de functie ervan bestaan slechts theorieën.

Er bestaan veel soortgelijke muren door heel Europa. Kenmerkend is dat er geen gebruik is gemaakt van mortel. Hierdoor is de theorie ontstaan dat de bouwsels vroeger ondersteund moesten worden door houten frames. Er is echter nooit hout gevonden van zulke constructies.

De stenen wallen waren niet permanent bewoond. Hierdoor kan een functie als verdedigingsbouwwerk worden uitgesloten. Daarnaast is bekend dat de bouwwerken hun functie al lang geleden hebben verloren. Dit is zou erop kunnen wijzen dat de wallen een religieuze functie hadden die verloren ging toen het gebied werd veroverd door een stam met andere religieuze overtuigingen.

De hypothese die de oorsprong van de wallen het langst geleden zoekt, stelt dat de wallen overblijfselen zijn van Keltische verdedigingscentra. Deze centra werden ongeveer 800 v. Chr. opgericht. De locatie van de wallen voldoet aan de kenmerken van andere Keltische centra in de omgeving.

Een andere hypothese stelt dat de wallen overblijfselen zijn van goudzoekers die het gebied in de 12^e eeuw binnendrongen. Deze hypothese is echter niet waarschijnlijk, omdat de goudzoekers zich nooit permanent hebben gevestigd en dus geen behoefte hadden aan zulke gecompliceerde bouwwerken.

De laatste theorie linkt het bestaan van de muren aan de Maltese Ridderorde. Deze orde kreeg het gebied rond Kopaniec in de 13^e eeuw in bezit. Zij begonnen hier de ontwikkeling van landbouw en mijnbouw. Interessant is om te zien dat er soortgelijke bouwwerken aanwezig zijn in het oorsprongsgebied van deze ridderorde. Daarnaast zijn er verschillende tekens gevonden op de muren die verwijzen naar een verband met de ridders.

Afbeelding 3.3: De stenen wallen van Kopaniec. (Foto's: Rik van den Boogaart, 2012)

3.2.2 Ruimtelijk perspectief

De belangrijkste relictten uit die nog zichtbaar zijn in het landschap zijn van non-fysieke aard. De Slavische laag als geheel wordt tegenwoordig gebruikt als gemeenschappelijke basis voor de ontwikkeling van een regionale identiteit. Vanzelfsprekende dingen als de taal of het in leven houden van regionale legenden spelen hierbij een belangrijke rol. De fysieke relictten spelen een minder belangrijke rol in het gebied. Dit komt ten eerste doordat veel fysieke elementen door de enorme tijdsspanne niet hebben overleefd. Daarnaast hebben veel fysieke elementen tegenwoordig geen functie meer. De Slavische laag is dus nog wel zichtbaar in het landschap, maar het belang van deze aanwezigheid komt met name terug in het sociale landschap.

Rugg gaat in zijn onderzoek voorbij aan de aanwezigheid van de oorsprongsgeschiedenis van de Slavische volkeren, die in geheel Midden- en Oost-Europa voorkomen. In Jelenia Góra zijn voldoende aanwijzingen te vinden die erop duiden dat het Slavische landschap in de streek nog steeds invloed heeft op hedendaagse ontwikkelingen. Voorbeelden hiervan zijn de aanwezigheid van Slavische mythen en legenden, die tegenwoordig commercieel worden ingezet in de toeristensector, het gebruik van de Poolse taal en de aanwezigheid van ruïnes uit de Slavische periode.

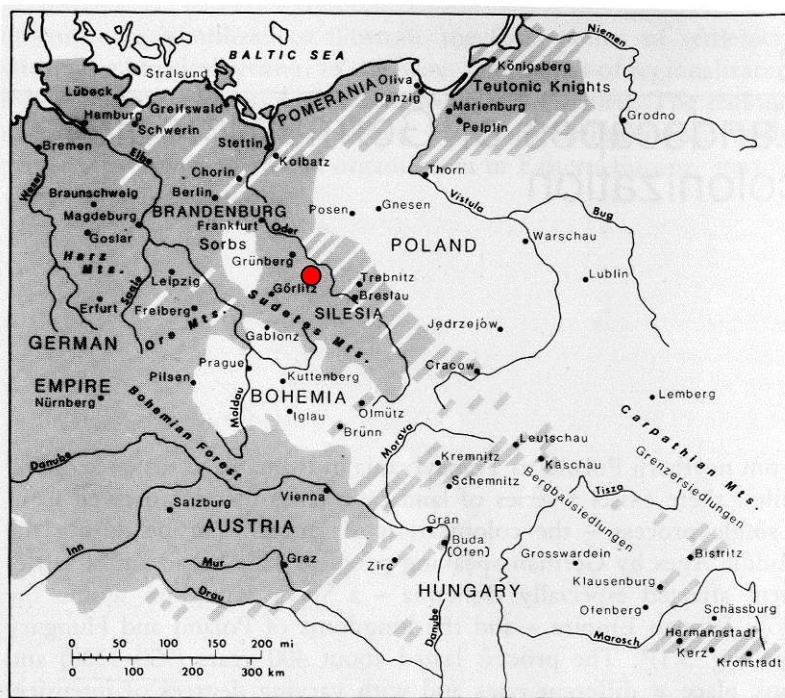
Om de vraag 'hoe is de geschiedenis van Midden-Europa, Polen en Jelenia Góra verlopen?' te kunnen beantwoorden, is een startpunt nodig. Het Slavische landschap biedt dit beginpunt; waarvan nog steeds relictten in het landschap terug te vinden zijn.

3.3 I: Polen ten tijde van de Middeleeuwse kolonisering (900-1350)

De eerste (beschreven) geschiedenis van Polen stamt uit de 9^e eeuw. Vanaf deze periode zijn geschriften bewaard gebleven en is het verloop van de geschiedenis controleerbaar. Dit hoofdstuk beschrijft deze periode van de geschiedenis. Eerst in het bredere kader van Midden-Europa, vervolgens meer toegespitst op het Polen en het onderzoeksgebied.

3.3.1 Landschappelijke veranderingen in Midden-Europa tussen 900-1350

Rugg begint zijn beschrijving van de Midden-Europese geschiedenis met de in zijn ogen eerste laag; de laag van de Duitse kolonisatie. In deze periode vindt over een gebied van 700 kilometer (van Noord-Polen tot aan Transsylvanië, Roemenië) een volksbeweging plaats onder de Duits sprekende volkeren. De oorsprong van de Duitse kolonisatie ligt eigenlijk in de voorgaande periode. Omdat de grensgebieden tussen Duitse en Poolse gebieden rond de 10^e eeuw onstabiel waren en er sprake was van Slaven en Hongaren die naar het westen trokken, werden er in de Duitse grensgebieden vele versterkingen (Marken) opgericht. Deze zouden als uitvalsbasis van Duitse kolonisten dienen. Vanuit deze versterkingen werden gebieden langzaam gekoloniseerd. Rond 1350 werd het patroon van de Duitse kolonisatie voltooid, en waren er drie inhammen zichtbaar (zie kaart 3.3) In het noorden viel Pommeren in Duitse handen, vanuit het gebied bij

Frankfurt aan de Oder kwam Silezië onder Duitse invloedssferen en verder naar het zuiden werden Oostenrijk en delen van Bohemië gekoloniseerd. Silezië en Pommeren waren voor het centrale Poolse gezag gebieden in de marge.

Kaart 3.3: Drie inhammen (noord, midden en zuid) zijn zichtbaar aan het einde van het koloniseringsproces, rond 1350. (Bron: Rugg, 1986, p. 34)

Doordat de Poolse vorsten genoeg moeite hadden om de controle in de centrale Poolse gebieden te behouden, verduitssten deze randgebieden in relatief hoog tempo. De op Pools verzoek gevestigde Teutoonse of Duitse Orde versnelde het proces van

kolonisatie. De Orde werd door Poolse prinses binnengehaald om het heidense Pruisen te verslaan, maar na uitvoering van deze missie besloot de Orde dat zij het gebied bleven beheersen (Rugg, 1985, p. 36-37).

Hoewel het beeld van de kolonisatie, met grensconflicten en de opgerichte marken wellicht lijkt op vijandige overnames van gebieden, moet men bedenken dat het proces plaatsvond over een periode van ruim 400 jaar. Vaak was er sprake van geleidelijke inmenging van Duitse invloeden, of gebiedswinst door diplomatie (Vos, 2000, p. 35-39). Er was sprake van een situatie waarin boeren in Duitsland onder het steeds zwaarder wordende juk van lijfeigenschappen en toenemende demografische druk moesten leven. Aan de andere kant lonkten in de nieuwe gebieden de vooruitzichten van een minder strikt feodaal stelsel en een ruime hoeveelheid land die beschikbaar was. Ik zal hier dieper op ingaan in de paragraaf over de Poolse geschiedenis.

Voor nu is het van belang om de grootste landschappelijke effecten van de kolonisatie te analyseren. Deze analyse zal gericht zijn op Silezië, omdat dit gebied het onderzoeksgebied het beste vertegenwoordigt.

De eerste belangrijke verandering in het landschap die Rugg aan de hand van de kolonisatie beschrijft, is de infrastructuur. Vanaf het moment dat de eerste Duitse koloniën opgericht werden, kwam er ontwikkeling in de wegenstructuur. In het begin was deze ontwikkeling er vooral op gericht om andere kolonisten makkelijker de grenzen van de nieuwe gebieden te laten

bereiken. Er ontstond een uitgebreid routenetwerk. Dit stimuleerde de handel tussen de verschillende nederzettingen. Er ontwikkelden zich vier grote oost-west verbindingen, die onderling verbonden waren door noord-zuid verbindingen. Op de kruispunten van deze routes kwamen steden als Leipzig, Posnan en Wrocław tot bloei. Deze handel leidde tot een groei van de economie (Rugg, 1985, p. 40). Hiermee is meteen een eerste signaal van een sociale verandering in het landschap. Deze sociale veranderingen in de regio worden verderop uitgebreider behandeld.

Naast infrastructurele veranderingen zorgde de Duitse kolonisatie ook voor veranderingen in het landschap door de invoering van nieuwe agrarische technieken en de vestiging van agrarische nederzettingen. Ten tijde van de kolonisatie was er sprake van een feodaal stelsel in West-Europa. Dit stelsel is gebaseerd op afspraken tussen de bestuurlijke macht, adellijke heren, vazallen en boeren. De adel kreeg land van de bestuurlijke macht, en via vazallen werd dit land in bruikleen gegeven aan de boeren. Zij bewerkten het land, leefden hiervan en stonden een deel van de opbrengsten af aan hun leenheer. In ruil hiervoor konden zij op bescherming rekenen in tijden van nood.

Hoewel ook in de oostelijke koloniën sprake was van een feodaal stelsel, waren de onderlinge afspraken tussen de verschillende actoren wat 'losser' dan in het westen. De reden hiervoor was dat de verschillende groepen (adellijken, boeren, ambachtslieden) allemaal in eenzelfde tijdsperiode arriveerden. Er was zodoende geen historisch bepaalde hiërarchie. Om de verdeling van de grond in goede banen te leiden werden er *locators* (coördinatoren) aangesteld. Zij waren het schakelpunt tussen de boeren, de nieuwe adel en de Poolse prinses die de kolonisten hadden uitgenodigd. Doordat de Poolse prinses de kolonisten graag zagen komen, ontstond er een soort feodale wedloop waarbij de voorwaarden voor de adel en de boeren steeds aantrekkelijker werden. Op die manier verdween het lijfeigenschap langzaam uit het oostelijke feodale stelsel.

Ruimtelijke organisatie binnen het kolonisatieproces kenmerkte zich door de koppeling van ruraal en urbaan leven. Waar de kolonisten bossen tegenkwamen, werden deze vaak gerooid om plaats te maken voor een groep van nederzettingen. Deze nederzettingen werden vervolgens omringd door landbouwgebieden. Hoewel zo'n gebied aanvankelijk op zichzelf aangewezen was, sloten ze in de loop der tijd vaak aan op het eerder beschreven netwerk van handelsroutes. Een van de nederzettingen ontwikkelde zich doorgaans tot het centrale dorp met een markt en een kerk. De ontwikkeling van kerken en kloosters was van groot belang om kennis van westerse technologieën en innovaties in te voeren in de gekoloniseerde gebieden (Rugg, 1985, p.45-49).

Nu de historische achtergrond van het kolonisatieproces in grote lijnen bekend is, kan in detail worden ingegaan op de landschappelijke effecten van deze kolonisatie. Rugg benoemt vier ruimtelijke vormen die veranderden naar aanleiding van de kolonisatie. Dit zijn *de vorm van dorpen, het middeleeuwse drieslagstelsel, verspreiding en vormen van steden en de opkomst van mijnbouw* (Rugg, 1985, p. 50-64). De belangrijkste punten van deze onderwerpen licht ik hieronder toe.

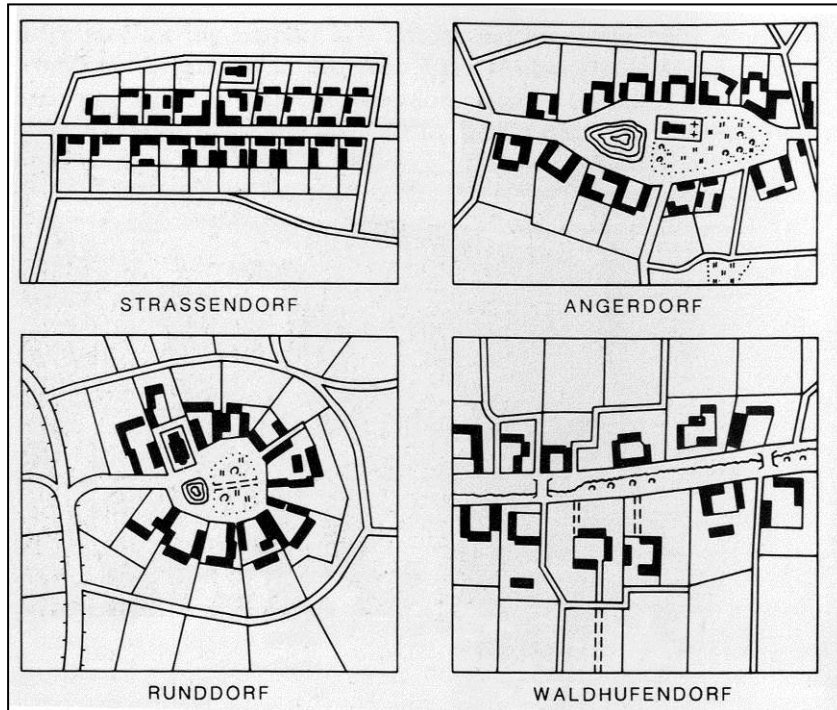
De vorm van dorpen

Hoewel er geen direct bewijs is dat de kolonisatie de enige reden is geweest, lijkt het ontstaan van afwijkende dorpsplanning een van de ruimtelijke gevolgen van dit proces. Het ontstaan van het *Strassendorf* en andere lineaire vormen in dorpen kunnen verklaard worden door het feit dat ze gemakkelijk te plannen waren, en dus favoriet waren bij de *locators*. Binnen deze dorpen werd het agrarische drieslagstelsel (waarbij drie velden afwisselend beplant en braak gelaten worden) toegepast. Deze vorm werd vooral toegepast in vlakke gebieden. Een variant, *Angersdorf*, is met name terug te vinden in de vlaktes van Midden-Europa.

In de meer bergachtige streken werd vooral gebruik gemaakt van het *Waldhufendorf* en het *Marschhufendorf*. Beide vormen worden gekenmerkt door de plaats van de huizen langs een bosrand of dijkweg. Het land erachter loopt van de weg af. Deze vormen zijn doorgaans minder compact dan Strassen- of Angersdorfen, maar bezitten eveneens veel lineaire vormen. Alle genoemde vormen waren uitermate geschikt om in hoog tempo te plannen, te bouwen en te bewonen. Een ietwat meer gecompliceerde vorm is het *Runddorf*. Deze vorm vindt zijn oorsprong niet in het Germaanse, maar in het Slavische tijdperk. Hoewel de Duitsers vaak de grootte of vorm veranderden, zijn de belangrijkste kenmerken nog steeds zichtbaar.

De vorm van het Runddorf wordt doorgaans gelinkt aan de mogelijkheid om goede verdediging te combineren met een zo groot mogelijk oppervlak rondom voor landbouw. De verdedigingsmogelijkheden van het Runddorf kunnen verklaren waarom deze vorm veel wordt teruggevonden langs de oude Slavisch-Germaanse grens.

De layout van een Runddorf verschilt nogal. Vaak is de aanwezigheid van een locator in de Middeleeuwen bepalend geweest voor de vorm van het dorp. Hij zorgde voor een eenduidig, efficiënt gebruik van de ruimte. Als de kolonisten het dorp zelf konden inrichten, leidde dit doorgaans tot een verspreiding van de woningen over een groter gebied. Hierdoor kwamen sommige huizen geïsoleerd te liggen. De vormen van de verschillende dorpen zijn weergegeven in afbeelding 3.4.

Afbeelding 3.4: Verschillende Germaanse vormen van nederzettingen.
(Bron: Rugg, 1986, p. 54)

Landbouw

De invloed op het landschap door de landbouw is tegenwoordig nog steeds zichtbaar. De kolonisten introduceerden het West-Europese drieslagstelsel. Hierbij worden er twee van iedere drie velden beplant. Het derde wordt braak gelaten, zodat de voedingsstoffen in de bodem kunnen herstellen. Dit systeem heeft in grote delen van Midden-Europa en zeker ook Polen tot na de Tweede Wereldoorlog bestaan. In de meeste landen is het na 1945 verdwenen door de invoering van de communistische collectivisering, maar in delen van Polen bestond deze vorm van landbouw omstreeks 1960 nog steeds. Deze manier van akkerbouw, gecombineerd met schaarste van landbouwwerktuigen, maakten dat de akkers zeer smal en langgerekt waren. Een ploeg hoefde dan slechts weinig te draaien, waardoor er weinig ruimte verloren ging (Rugg, 1985, p. 55-57).

Verspreiding en vorm van steden

De verspreiding en vormen van steden in de gekoloniseerde gebieden heeft plaatsgevonden in een kenmerkend patroon. Vaak was er sprake van een concentratie dorpen met een regionaal centrum. Dit voorzag in alle non-agrarische faciliteiten zoals het houden van een markt. De gelijkmatige verspreiding van de nederzettingen, die onder Duitse wetgeving vielen, is ook nu nog zichtbaar in het landschap. In 1934 sprak Aubin al van het Stadtrechtslandschaft. Deze wetgeving zorgde ervoor dat de steden een behoorlijke mate van autonomie behielden (Aubin, 1966, p. 449-486).

Als men kijkt naar de oprichting van de steden, is te zien dat de Oder de eerste barrière vormt, rond 1250. Een eeuw later vormt de Vistula een natuurlijk obstakel. De meeste steden die door de Duitse kolonisten zijn gesticht bevinden zich ten noorden van de Karpaten. Het centrum van deze steden bevat in veel gevallen enkele specifieke kenmerken, die ook nu nog waar te nemen zijn in de steden. In veel gevallen werden de stadscentra afgeschermd door een verdedigingsmuur. Daarnaast hebben deze steden een kenmerkend, rechthoekig stratenpatroon in het centrum. Dit komt doordat de steden door de locators gepland werden, en de steden vaak in hoog tempo uitgebreid moesten worden om de toestroom van de kolonisten bij te kunnen houden. Er ontstond dus geen 'natuurlijk' patroon zoals in veel steden in West-Europa, maar een rechthoekig, strak geplande layout (Rugg, 1985, p. 57-62).

Het centrum vertegenwoordigde qua bebouwing de drie belangrijkste groepen in de stad. Centraal stond een kasteel, of op zijn minst een raadhuis, voor de prins of stadsheer. De kerkelijke macht was aanwezig met een kathedraal of een kerk. De kooplieden waren de derde macht in de centrale steden. Hiervoor werd vaak een centraal marktplein ontworpen, omgeven door typische arcadebogen aan de zijkant, waar ze hun handelswaar aan konden bieden aan de mensen uit die uit de omringende dorpen kwamen.

Hoewel de drijvende kracht achter de oprichting en ontwikkeling van deze steden vaak Duits was, mag de Slavische invloed niet onderschat worden. Vaak waren de kolonistensteden in

het begin voor het overgrote deel bevolkt door Duitsers, maar na enige tijd mengden zich meer en meer inheemse volkeren in de steden. Als de kolonisten vervolgens weer verder trokken, werd de inheemse bevolking een meerderheid in de stad.

Mijnbouw

Hoewel Rugg slechts kort ingaat op de opkomst van de mijnbouw, zijn de ontwikkelingen op dit gebied van groot belang voor dit onderzoek. In de Middeleeuwen was mijnbouw een Duits monopolie. Technologie werd vanuit de school voor mijnbouw in Freiberg verspreid naar andere gebieden waar ertsen in grond aanwezig waren. De precieze gevolgen van mijnbouw voor het landschap worden niet door Rugg beschreven. Ik kom hierop terug bij de beschrijving van de geschiedenis van Jelenia Góra.

3.3.2 Sociale veranderingen in Midden-Europa tussen 900-1350

In deze paragraaf zullen de sociale veranderingen worden geanalyseerd. De eerder beschreven landschappelijke veranderingen staan natuurlijk niet op zichzelf, maar zijn ontstaan door een wisselwerking met veranderingen in sociale en economische structuren. Over het algemeen kan gesteld worden dat de kolonisten door de invoering van innovaties in economie, recht en technologie, een enorme impact hadden op de maatschappijen in Midden-Europa.

Door de kolonisatie van de oostelijke gebieden werd het *Duitse Magdeburger Stadtrecht* geïntroduceerd. Dit zorgde ervoor dat er een permanente, economische basis ontstond in een gebied dat voorheen gekenmerkt werd door kleine monopolies van Slavische landheren die lijfeigenen onder zeer strikte voorwaarden aan zich bonden. Onder het Duitse systeem waren zowel Slavische als Duitse boeren in staat zich in relatieve onafhankelijkheid te ontwikkelen. De opbrengst van het land moest wel deels worden afgestaan aan de landheer, maar deze investeerde een deel van deze opbrengst weer in de landbouw. Op deze manier werd de agrarische economie steeds sterker. Overschotten werden verkocht op de markten in de steden, of ze werden over het transportnetwerk geëxporteerd. Rond 1250 is er zelfs sprake van export van graan naar Vlaanderen en Engeland. Deze wetgeving regelde de relatie tussen landheer en de kolonisten en had economische groei als belangrijkste doel. Volgens Ostrowski waren de belangrijkste veranderingen dat de boeren hun landheer niet meer in natura hoefden te betalen, maar daarvoor geld konden gebruiken. Daarnaast kregen burgers die onder het *Stadtrecht* vielen, een grote mate van zelfbestuur (Ostrowski, 1966, p. 9-55). De invoering van de Duitse wetgeving zorgde ervoor dat de dorpen onafhankelijk werden van de regio die door Poolse leenheren aan oude wetten werden gehouden. Daarnaast zorgde ze ervoor dat er in de dorpen en steden een levenswijze ontstond waarbij collectief werd gestreefd naar economische vooruitgang. Dit zorgde ervoor dat de nederzettingen met deze wetgeving zeer populair waren, niet alleen bij kolonisten, maar ook bij boeren uit oostelijke, streng feodale gebieden. De focus op agrarische en economische groei maakte ook dat de oostelijke steden afweken van West-Europese steden, die vaak administratieve, religieuze of militaire rollen vervulden (Rugg, 1985, p. 67-69).

De laatste non-fysieke verandering die Rugg aanhaalt, is de invoering van nieuwe technologie. Nieuwe technieken op het gebied van landbouw, architectuur, drainage, mijnbouw en glasproductie droegen bij aan veranderingen in productiekant van de feodale maatschappij, en nieuwe vormen van recht zorgden voor veranderingen in de mate van afhankelijkheid van de burgers. De juridische innovaties droegen bij aan de germanisering van de Slavische volkeren. Vóór de invoer van Duitse innovaties leefden de Slavische volken klasse-maatschappij met een soevereine heer aan de macht. Door het leenstelsel waren de boeren afhankelijk van deze heer in het verkrijgen van grond. Het meest opvallende was dat boeren verplicht waren persoonlijke diensten te verlenen aan de landheer. Het systeem vertoonde overeenkomsten met het West-Europese systeem, wat juist een van de drijvende krachten achter het begin van de kolonisatie is geweest. In de volgende paragraaf zal ik dieper ingaan op dit feodale systeem. Eerst zullen echter de algemene beschrijvingen van Rugg worden toegespitst op Polen en Jelenia Góra.

3.3.3 Duitse kolonisatie in Polen en Jelenia Góra

Als gekeken wordt naar de Poolse geschiedenis, is te zien dat de Duitse kolonisatie van de Poolse gebieden een gevolg was van diplomatie en politiek spel waarbij Duitsland militaire hulp verschafte in ruil voor gebieden. In veel gevallen was geen sprake van militaire overnames van Poolse gebieden, maar veel meer een geleidelijke inmenging van Duitse belangen en invloeden. Vaak lagen hier diplomatieke en politieke belangen aan ten grondslag. Hieronder wordt deze geschiedenis uiteengezet.

De periode waarin Polen onder bestuur van de Piastendynastie viel, vanaf eind 9^e eeuw, is de vroegste waarvan nog geschriften bewaard zijn gebleven. Daarom zou gesteld kunnen worden dat de vroegste, controleerbare geschiedenis van Polen in deze tijd begint. De Poolse identiteit heeft destijds gestalte gekregen vanuit de verschillende vorstendommen. Verschillende problemen, waaronder de verhouding met Duitsland, hebben hun wortels in de Piastenperiode. Het huidige territorium van Polen komt het meest overeen met het Polen van voor de Middeleeuwen; Silezië en West-Pommeren hebben immers alleen vóór de 13^e eeuw bij Polen gehoord (Vos, 2000, p. 19-25).

In 966 liet de Poolse vorst Mieszko zich dopen en zocht Polen als staat toenadering tot de Latijns-christelijke kerk. Dit proces maakte dat Polen als Centraal-Europees land via religie toenadering zocht en kreeg tot West-Europa (Vos, 2000, p. 25).

De keuze om tot kerstening over te gaan, was gebaseerd op verschillende factoren. Het belangrijkste was de druk die Saksen en Bohemen uitoefenden op de in hun ogen heidense Poolse vorstendommen. De kerstening van Mieszko had een belangrijk gevolg. Als christelijke staat kon Polen de Duitse keizer steunen in zijn oorlog tegen Bohemen, en daar hield het Silezië aan over. Meerdere gebieden vielen in Poolse handen, en het Poolse Rijk breidde uit tot in het huidige Wit-Rusland. De zoon van Mieszko –Boleslaw Chrobry- slaagde erin het toch al aanzienlijke gebied van zijn vader uit te breiden met gebieden in Bohemen, Lusatia en Kiev. Na de dood van Chrobry ging het echter hard achteruit met de Poolse gebieden. Onder koning Mieszko II verloor Polen haar gebieden in het westen, en onder de opvolger van Mieszko II braken maatschappelijke opstanden uit. Boeren die terug wilden naar het heidendom is hier een voorbeeld van.

Uiteindelijk was de steun nodig van de Duitse keizer Hendrik III om het gezag van vorst Kazimierz te herstellen. Met Duitse hulp kon hij werken aan een hernieuwde territoriale eenheid van Polen. In 1041 moest Bohemen alle gebieden op Silezië na terugschikken, in 1047 veroverde Kazimierz Mazovië en rond 1050 moest Bohemen Silezië alsnog afstaan (Vos, 2000, p. 25-30).

Door de nieuwe territoriale eenheid was het mogelijk voor Kazimierz om ook een nieuwe staats- en kerkstructuur te ontwikkelen. Deze werd opgebouwd met behulp van voornamelijk Duitse clerus. De hulp van de Duitsers aan de Poolse staat maakte dat zij een flinke invloed kregen in de verdere territoriale en geestelijke ontwikkeling van het land. Deze ingang zorgde ook voor een immigratiestroom uit het westen van Europa, en dan voornamelijk Duitsland. In de 12^e eeuw trad politieke desintegratie op in Polen. Versnippering van Poolse gebieden zorgde ervoor dat deze door buitenlandse vorsten (vooral de Duitse keizer) als mogelijke prooi werden gezien. Hierdoor kwam in de 12^e eeuw West-Pommeren in Duitse invloedssferen te liggen (Vos, 2000, p. 32). Dit gaf Duitsland de gelegenheid om ook hier voet aan wal te krijgen met betrekking tot kolonisatie vanuit de Baltische regio. Door deze ontwikkeling werd de aansluiting met de Baltische gebieden voor Polen beperkt. Op termijn zou de Baltische Teutoonse regio de basis voor het Duitse Oost-Pruisen vormen.

Uiteindelijk werden gebieden die het meest verduitsd (Pommern en Silezië) waren opgenomen in het Duitse rijk, waar zij tot en met de Tweede Wereldoorlog toe zijn blijven behoren. Hieronder geeft kaart 3.4 weer hoe het gebied van Polen in de tijd van de Duitse kolonisatie is veranderd.

Kaart 3.4: Polen onder het bewind van de Piasten (960-1370) Bron: Vos, 2000, p. 24

3.3.4 Ruimtelijk perspectief

Dit hoofdstuk heeft zich gericht op de periode van de Duitse kolonisatie van Midden-Europa. Ondanks het kolonisatieproces slaagden de Poolse machthebbers er in om een aanzienlijk gebied onder controle te houden. Dit kwam mede door het Poolse sociale systeem van het feodalisme en de rol van de Poolse adel. De invoering van het Duitse feodale stelsel, met relatief weinig verplichtingen en lasten voor boeren zorgde voor een aantrekkelijke situatie in de gekoloniseerde gebieden. De adel, gedreven door een verlangen naar gebiedsuitbreiding, was daarbij altijd bereid om mee te helpen in het veroveren van gebieden.

De kolonisering bracht veel landschappelijke veranderingen met zich mee. De kolonisten introduceerden het drievelden-systeem en technologisch hoogwaardige landbouwwerktuigen, waardoor het agrarische landschap veranderde. De Duitse architectuur en stedenbouw hadden invloed op de binnensteden en op de manier waarop dorpen gevestigd werden. De snelle toestroom van kolonisten zorgde ervoor dat er gekozen werd voor stedenbouw waarbij het mogelijk was om snel uit te breiden. Dit had een rechthoekig stratenpatroon tot gevolg.

Ook de manier waarop dorpen rond een centrale stad werden geplaatst, heeft sporen in het landschap achtergelaten, evenals het daaraan verbonden transportnetwerk. De mijnbouw en opkomst van de kerkelijke macht completeren de veranderingen in het fysieke landschap. Naast deze relictten is er in deze periode ook sprake van veranderingen in het sociale en economische landschap. De nieuwe technologieën brachten veranderingen op sociaal vlak. De economie groeide door toedoen van betere technologie en een stelsel dat economische groei prioriteit gaf. Dit stelsel, een Midden-Europese variant op het feodale stelsel, zorgde er met zijn soepele regelgeving voor dat vele boeren uit West-Europa werden aangetrokken om zich in Polen te vestigen. Steden en dorpen kwamen onder het gunstige Duitse stadsrecht te liggen. Boeren genoten relatief veel vrijheid en landheren waren erop gericht om opbrengsten te herinvesteren in de landbouw. De opkomst van de kerkelijke macht zorgde ervoor dat de kennis van de regio toenam. Nieuwe technologieën uit West-Europa zorgden ervoor dat het gebruik van drainage-systemen mogelijk werd en dat de glasproductie op gang kwam.

Sommige gebieden werden dusdanig gekoloniseerd, dat zij geleidelijk verduitsden, en op een gegeven moment bij het Duitse Rijk gingen horen. Dit gold voor Pommeren en Silezië.

De aanwezigheid van het oostelijke feodale stelsel zorgde er tussen 900 en 1350 voor dat de gekoloniseerde gebieden populaire vestigingsgebieden waren voor West-Europese boeren. Na 1350 veranderde dit echter. In navolging van West-Europa, waar in die tijd het rigide lijfeigenschap-feodalisme al was afgeschaft, kreeg Midden-Europa te maken met een zeer strikte periode van feodalisme. Rugg ziet het feodalisme als een laag in het landschap. Er is echter een verschil met de periode van de Germaanse kolonisatie. Waar de kolonisatie een fenomeen op zich was, vormt het feodalisme eerder een maatschappelijke structuur waarbinnen deze kolonisatie zich afspeelde. De periode van feodalisme loopt ook deels parallel met die van het kolonisatieproces. De volgende paragraaf zal de achtergrond van het feodalisme en de invloeden hiervan op het landschap verder behandelen.

3.3 II: Conceptuele veranderingen in het feodale landschap vanaf 1350

Tot aan 1350 was het feodale stelsel in Midden-Europa vooral gericht op een bepaalde mate van samenwerking tussen landheren en de boeren die zij onder zich hadden. Na 1350 veranderde dit echter, waardoor er tot aan 1945 een situatie ontstond waarin feodalisme werd gekoppeld aan lijfeigenschap (Rugg, 1985, p. 71-78).

3.3.5 Landschappelijke veranderingen in Midden-Europa na de kolonisatie

In het artikel "The Rise of Serfdom in Eastern Europe" van Blum uit 1957 worden de oorzaken van deze late omslag uiteengezet. Volgens Blum staan vier factoren centraal in de opkomst van lijfeigenschap in de Midden-Europese regio. Dit zijn achtereenvolgens: toenemende politieke macht van de adellijke klasse, groei van heerlijke rechtsbevoegdheden met betrekking tot de boeren op hun land, een verschuiving van productie voor de heer naar productie voor de markt en de krimp van steden en de stedelijke middenklasse (Blum, 1957, 807-836). Ik zal deze vier punten hieronder nader uiteenzetten.

Toenemende politieke macht van de adel

Een serie van oorlogen, epidemieën en financiële crises maakten dat het Poolse centrale gezag vaker dan hen lief was politieke of economische steun moest zoeken bij de adellijke klasse. Postan stelt een verschil tussen Oost- en West-Europa vast. Waar in West-Europa het feodale stelsel eindigt omdat heersers niet meer afhankelijk zijn van landheren om hun controle uit te oefenen, wordt in Midden-Europa de positie van de landheren steeds belangrijker (Postan in Rugg, 1985, p. 73). Politieke en territoriale spanningen zorgen ervoor dat centrale overheden de adel nodig hebben om hun gebieden te verdedigen of uit te breiden. In ruil voor hun steun werden de heren beloond met land en meer mogelijkheden om hun boeren in een keurslijf te persen (Rugg, 1985, p. 74).

Toenemende rechtsbevoegdheden van de adel over hun onderdanen

Door de hulp die de adellijke klasse aan het Poolse gezag verleende, groeiden hun juridische mogelijkheden om hun onderdanen te onderdrukken. De door de kolonisten ingevoerde *Stadtrecht* kwam meer en meer onder druk te staan. Uiteindelijk werden deze rechten geschrapt. De adel kon nieuwe wetgevingen invoeren, die de vrijheden van de boeren vaak enorm beperkten. Tegen het einde van de 15^e eeuw "[...] *the noble lord had become the government so far as the peasants who lived on his land were concerned. He was their judge, their police chief, their jailor, their tax collector and sometimes he chose the clergymen in their church.*" De landheer verwierf gaandeweg de decennia een onafhankelijke, onaantastbare status (Blum, 1957, p. 826).

De verschuiving van 'leen'- naar marktproductie

Tot 1350 was de productie van de lijfeigenen vooral gericht op het onderhouden van de landheer, zijn familie en zijn leger. De boeren hielden daarnaast producten over om zichzelf in leven te houden en overschotten konden verkocht worden op markten in centrale plaatsen. Na 1350 werd de productie van landbouwproducten steeds meer gericht op marktproductie. De nadruk kwam te liggen op het maximaliseren van winst. In de 16^e eeuw steeg de graanprijs in West-Europa met 600%. In Polen was 30% van het akkerland op dat moment niet in gebruik. Landheren voerden de productie van graan op, en dwongen boeren voor hen te werken. Veel boeren probeerden hun heil elders te zoeken, maar door de zeer strenge (door de adel ingevoerde) migratiewetgeving van dat moment was het vaak niet mogelijk om te verhuizen. Doordat de boeren volledig afhankelijk werden gemaakt van hun heer, kan men stellen dat het lijfeigenschap werd ingevoerd. Het systeem transformeerde van een 'leenstelsel' of '*Grundherrschaft*' naar een 'pachtstelsel' of '*Gutsherrschaft*'. Het grote verschil was de mate van vrijheid waarin de leefden. De eerste vorm was ingevoerd door de Duitse kolonisten, en berustte op relatief vrijblijvende afspraken tussen leenheer en boer. De tweede vorm gaf gaandeweg toegang tot grootschalige productie waardoor vrijheden voor boeren verdwenen. Deze soms onmenselijke vorm van landbouw duurde in sommige regio's voort tot 1945 (Rugg, 1985, p. 74-75).

De krimp van steden en afname van de stedelijke middenklasse

In relatie tot de vorige drie punten staat een vierde factor. Steden werden in het nieuwe feodale stelsel minder belangrijk. Allereerst werden in de 16^e eeuw de banden met de Hanzensteden verbroken en de Teutoonse Orde werd verslagen zodat ook hier geen handel meer mee kon worden gedreven. In de gehele regio was daarnaast sprake van onderlinge twisten. Hierdoor drongen de ontwikkelingen van de Commerciële Revolutie in West-Europa nauwelijks door.

Tegelijkertijd voerde de steeds sterker wordende adellijke klasse een anti-stedelijk beleid. Zij hadden geen belang bij de commerciële functies van steden. Zij konden hun goederen ook zelf verkopen. De bevolking van de steden vertegenwoordigde potentiële arbeidskrachten, die zij liever voor zich zagen werken op het platteland. De adel trachtte daarom de stedelijke monopolies op binnen- en buitenlandse handel te doorbreken door hun graan op de eigen landhuizen te verkopen. Daarbij hielden ze een gunstiger belastingtarief aan om de koopmannen in de stad te kunnen beconcurreren, verkregen ze het alleenrecht op de verkoop van goederen zoals bier en zorgden ervoor dat de steden stopten met het toelaten van vluchtende boeren. Deze terugval in stedelijke ontwikkeling is fundamenteel in de verklaring waarom delen van Midden-Europa achtergebleven, agrarische maatschappijen bleven met vormen van lijfeigenschap als overheersend maatschappelijk stelsel (Rugg, 1985, 76-78).

3.3.6 Feodalisme in Polen

Na 1370 viel het gezag in Polen in handen van de Jagiellonen. Met de dood van Casimir III kwam de Piastendynastie ten einde. De Jagiellonen waren sterk gericht op het uitbreiden van het Poolse Rijk (zie kaart 3.5). Het huwelijk van de Poolse troonopvolgster Jadwiga met de groothertog Jagiello bracht Polen en Litouwen samen in een dynastie. Omdat naast de groothertog ook de Poolse koning van dat moment tot de Jagiellonenfamilie behoorde, was de weg vrij voor de vorming van een nieuwe politieke unie die tussen 1569 en 1795 samensmolt tot één rijk.

Kaart 3.5: Polen en Centraal-Europa onder de Jagiellonen ca. 1525, Bron: Vos, 2000, p. 48

Voor de samensmelting veroverden de Jagiellonen Pommeren op de Teutoonse Orde. In 1526 moest de dynastie echter Bohemen en Hongarije prijsgeven aan de Habsburgers. Hierdoor kwam Silezië onder Habsburgs bewind. De gebeurtenissen in de Jagielloonse periode zijn van belang, omdat bij de veldslagen gebruik werd gemaakt van de militaire hulp van de adel. In 1505 mondde dit uit in de aanname van de wet *Nihil Novi*. Deze wet bepaalde dat er geen nieuwe wetten mochten worden aangenomen zonder instemming van de adel. De *Nihil Novi* was tussen 1454 en 1496 al vooraf gegaan door de *Neminem captivabimus*, de *statuten van Nieszawa* en de *Piotrków-statuten*. *Neminem captivabimus* bepaalde dat de koning geen leden van de Szlachta mocht arresteren of gevangennemen zonder betrouwbaar proces (Vos, 2000, p.49). De statuten van Nieszawa bepaalden dat de adel, als dank voor hun hulp in de Dertigjarige Oorlog tegen de Teutonen, mochten meebeslissen over nieuwe wetten. De Piotrków-statuten stelde de Szlachta vrij van belasting en zorgde ervoor dat ze toegang kregen tot hoge, kerkelijke functies. De positie van de adel werd door deze wetten wederom enorm versterkt.

Vanaf de 14^e eeuw groeide de Poolse economie gestaag. De herovering van Gdansk op de Teutoonse Orde speelde hierbij een belangrijke rol, omdat Polen hiermee weer toegang had tot het internationale handelsverkeer. De economische groei had vijf gevolgen. Er kwam een nationaal economisch systeem, Polen werd opgenomen in de wereldconjunctuur, er werd een munthervorming ingevoerd, en er werd een cultureel en economisch hoogtepunt (Gouden Eeuw) bereikt. Als laatste verandering wordt een flinke toename van het aantal mensen in de Poolse gebieden genoemd.

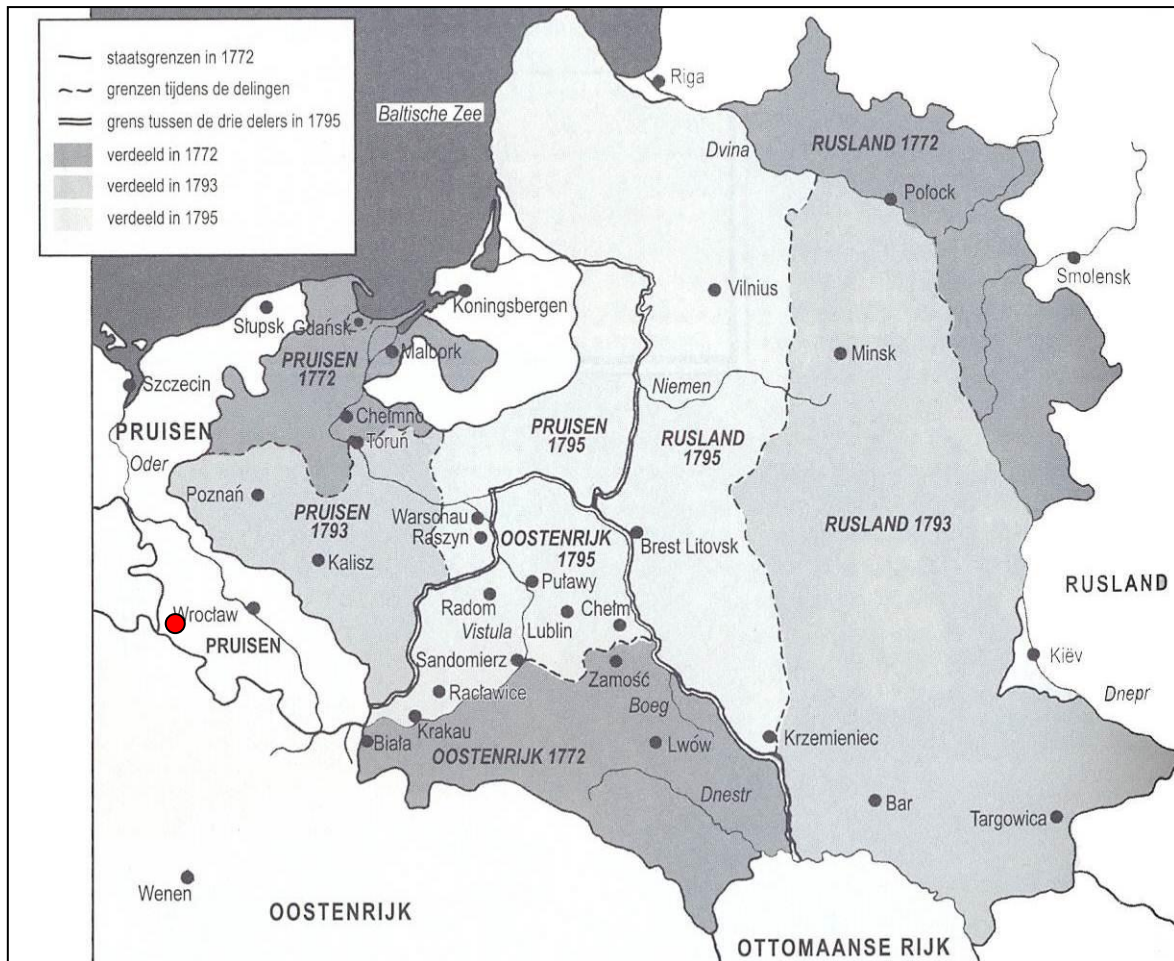
Aan het begin van de 14^e eeuw was er in Polen geen sprake van een klassenmaatschappij zoals die bestond in West-Europa. Door de hernieuwde macht van de adel werd de positie van de boeren vanaf 1496 steeds afhankelijker gemaakt. In 1501 werden ze sterker aan hun grond gebonden en in 1563 kreeg de adel door de verkoop van de dorpsrechten de absolute macht in handen. Vanaf deze periode kan dan ook gesproken worden van de Adelsrepubliek Polen (Vos, 2000, p. 51-52).

Kaart 3.6: De Adelsrepubliek (1550-1750). Silezië behoort het grootste deel van deze periode tot het Habsburgse Rijk. Bron: Vos, 2000 p. 74.

De tendens van wetgeving die de adel beschermde, zette voort. Uiteindelijk zorgde het systeem waarin een wetsvoorstel door één veto in de sejm (het lagerhuis) tegengehouden kon worden ervoor dat Polen totaal onbestuurbaar werd. Hoewel de adel een uitermate machtige positie kon verwerven, zorgde dit er ook voor dat Polen totaal niet meer in staat was zich te verdedigen tegen buitenlandse machten. Immers, wetsvoorstellen om een militaire macht op te richten werd door de adel tegengehouden uit angst voor machtsovernames. Zo werd Livonië in 1620 ingenomen door Zweden, in 1667 werd het gehele gebied ten oosten van de Dnjepr ingenomen door de Russische tsaar. In de 17^e en 18^e eeuw kreeg de hogere adel steeds meer macht. Het liberum veto werd steeds meer gebruikt, waardoor Polen steeds verder verzwakte. Uiteindelijk zou dit leiden tot de opdeling van de Poolse republiek tussen Oostenrijk, Pruisen en Rusland tussen 1772 en 1795 (zie kaart 3.6) (Vos, 2000, p. 75-101).

Kaart 3.7: De Poolse delingen tussen 1772 en 1795. Bron: Vos, 2000, p. 104.

Zoals kaart 3.7 weergeeft, is de opdeling van de Poolse Republiek een proces dat over een aantal jaar plaatsvindt. In 1772 legde de Frederik II van Pruisen een plan voor aan Rusland en Oostenrijk voor de verdeling van Poolse gebieden. Het Habsburgse Rijk is inmiddels opgegaan in Oostenrijk. De eerste annexatie leverde Pruisen Ermland en West-Pruisen op. Oostenrijk legde beslag op enkele zuidelijke provincies en Rusland claimde het gebied tussen de Dnepr en de Dvina. Het Poolse leger was bij lange na niet sterk genoeg om weerstand te bieden aan deze samenwerkende machten en in 1773 tekende de koning het document dat de gebiedsovername legaliseerde. In de directe omgeving werd nauwelijks gereageerd op deze Duits-Oostenrijks-Russische daad van expansie. De algemene opvatting was dat Polen het er zelf naar gemaakt had. De onafhankelijke positie van de adel had de Poolse Republiek tot een anarchistische warboel gemaakt, die niet in staat was zichzelf te verdedigen.

In Polen zelf werd wel geschokt gereageerd op de ontwikkelingen. Vanaf 1773 werden pogingen ondernomen om de staatsstructuur te hervormen, het leger werd vergroot naar 30.000 man en de Commissie van Nationale Opvoeding werd opgericht. Hiermee vestigde Polen 's werelds eerste Ministerie van Onderwijs. Deze commissie zorgde voor nieuwe leerplannen, de invoering van Pools als voertaal in het niet-hoger onderwijs en een nadruk op wiskunde, natuurkunde en

praktische toepassingen. Het hogere doel van de hervormingen was echter om een Poolse cultuur te scheppen en te bewaren. In 1780 werden de universiteiten hervormd. In de tweede helft van de 18^e eeuw kwamen nieuwe kunststijlen naar voren, die terugkwamen in de architectuur. Op 3 mei 1791 resulteerden de hervormingen in een nieuwe Poolse grondwet. Hiermee kwam formeel een einde aan het Poolse politieke systeem van de adelsrepubliek. De grondwet maakte dat Polen een democratische en liberale parlementaire monarchie werd, met scheiding van machten. Daarnaast werden de staatsinkomsten gegarandeerd door de invoering van een nieuw belastingsysteem en werd het leger opnieuw vergroot; naar 60.000 manschappen.

In de praktijk werd de uitvoering van de grondwet echter grotendeels tegengehouden door ontwikkelingen op het internationale toneel. In 1792 viel het Russische leger Polen binnen. Pruisen, dat nog steeds interesse had in het gebied rond Gdansk en Thórun en de revolutie in Polen ook niet helemaal vertrouwde, sloot zich bij Rusland aan. In 1793 leidde dit tot een tweede verdeling van Poolse gebieden. Het Pools-

Litouwse Rijk werd doormidden gesneden, en Rusland kreeg de oostelijke helft. Pruisen maakte aanspraak op het gebied rond Gdansk en het gebied ten zuiden van West-Pruisen (Vos, 2000, p. 110-112).

De tweede deling maakte in Polen een golf van nationalisme los, omdat juist in deze periode de staatshervormingen leken te leiden tot een nieuwe, stabiele en krachtige staat. De Poolse revolutionairen slaagden erin om tot 1794 te regeren. Hierna volgde echter een derde deling, waarbij de Poolse Republiek volledig werd opgedeeld tussen Pruisen, Rusland en Oostenrijk. Zodoende verdween Polen van de kaart (Vos, 2000, p. 115-116).

In de verdeelde Poolse gebieden werd onmiddellijk na de delingen een anti-Poolse politiek ingevoerd. Het Poolse schoolsysteem, dat in de jaren ervoor nog grondig was gemoderniseerd, werd afgeschaft. Hoewel de Polen in 1809 door de stichting van het Groothertogdom Warschau weer een gebied met zelfbestuur in handen kregen, bleef Jelenia Góra tot na de Tweede Wereldoorlog onder Duitse invloed liggen. Rugg stelt dat de vele grensverschuivingen in combinatie met de vele verschillende etnische groeperingen en identiteiten in Midden-Europa leidden tot wat hij noemt 'landscapes of multinationalism'. Later zouden deze ontwikkelingen leiden tot nationalistische vormen. Rugg beschrijft enkele uitwerkingen van het multinationalisme en het nationalisme.

3.3.7 Ruimtelijk perspectief

Het feodalisme is volgens Rugg op verschillende manieren terug te zien in het landschap. De belangrijke rol van de adel in Midden-Europa is terug te zien in de grote landhuizen die gebouwd zijn op het platteland. Landhuizen uit de vroege Middeleeuwen hebben vaak de vorm van kastelen. De belangrijkste functie van deze huizen was om de heer en zijn onderdanen te beschermen tegen vijanden. In de latere Middeleeuwen werd de residentiële functie belangrijker. Dit kwam door de uitvinding van het buskruit, waardoor kastelen geen efficiënte verdediging meer boden, en doordat de nadruk steeds meer kwam te liggen op de residentiële functie van de landhuizen. Zo werd de binnenplaats vaak vergroot, en werden meerdere kamers toegevoegd om ruimte te bieden voor danszalen en kunstgaleries (Rugg, 1985, p. 115-117). De feodale laag van kastelen, paleizen en landhuizen is het beste terug te zien in de noordelijke delen van Midden-Europa.

Naast de adel hadden ook de boeren invloed op de vorming van het landschap. Waar het adellijke landschap zichtbaar is door landhuizen en kastelen, vormen kleine boerendorpen de feodale boerenlaag in het landschap. Samen met de dorpjes vormen ook de ruilverkavelingspatronen van de landbouw nog sporen uit deze periode. In de meeste delen van Midden-Europa heeft het collectivisatieproces van de communisten ervoor gezorgd dat de verkavelingsstroken uit het landschap verdwenen zijn, maar in (zuid-west) Polen is deze agrarische landschapsvorm nog steeds zichtbaar.

3.3 III: Kolonisatie en het feodale stelsel in het landschap

In tegenstelling tot de Slavische laag, wordt de laag van de Germaanse kolonisatie en de invoering van het feodale stelsel wel door Rugg behandeld. In het theoretisch kader zijn de belangrijkste veranderingen die in deze periode in het landschap zijn ontstaan al benoemd. Ook hier moet echter weer onderscheid worden gemaakt tussen fysieke en non-fysieke relicten.

De fysieke relicten die in de theorie als belangrijkste naar voren worden geschoven zijn de vorm van dorpen; de invoering van het drieslagstelsel; de spreiding en vorm van steden en de opkomst van de mijnbouw. Hieronder ga ik in de op de uitwerking van deze concepten voor Jelenia Góra.

De vorm van dorpen

In de theorie werd onderscheid gemaakt tussen een viertal vormen: het Strassendorf (lintdorp), Angersdorf, Wald- of Marschhufendorf en het Runddorf. Gesteld wordt dat in de bergachtige gebieden vooral de vorm van het Waldhofendorf voorkomt.

Kaart 3.8 geeft een ingezoomd kaartbeeld weer van de gemeente Stara Kamienica. Het wegennet is weergegeven met groene lijnen, de rode lijnen zijn de contourgrenzen van de bebouwing. Opvallend is dat de grotere plaatsen allemaal lintdorpen zijn, en dat de kleine gehuchten die tegen een bosrand liggen meer de vorm hebben van een Waldhofendorf of een Runddorf. Chromiec en Antoniów zijn binnen de gemeente de enige twee dorpen die geen lintdorpen zijn. Stara Kamienica heeft oorspronkelijk wat weg van een Angersdorf, maar is in de loop van de tijd getransformeerd tot een lintdorp.

De lintdorpen in de omgeving zijn volgens de theorie zo ontwikkeld omdat er door de kolonisatie een uitgebreid netwerk van wegen ontstond. Ook waren ze gemakkelijk uit te breiden als er nieuwe bewoners bij kwamen en bleef er veel grond voor agrarische activiteiten beschikbaar.

Kaart 3.8: Verschillende vormen van nederzettingen in Stara Kamienica (mapy.zumi.pl, 2012, bewerkt).

De vorm van de dorpen op het platteland hing sterk samen met de invoering van het drieslagstelsel. De ingebruikname van dit systeem is nog steeds terug te zien in het landschap. De vorm van de dorpen op het platteland hing sterk samen met de invoering van het drieslagstelsel. De ingebruikname van dit systeem is nog steeds terug te zien in het landschap. Niet alleen in de vorm van nederzettingen, maar ook de landbouwgronden zelf vertonen het gebruik van dit systeem. In het onderzoeksgebied zijn de lintdorpen eerder ontstaan dan de Waldhofendorfer. De

lintdorpen ontstonden vanaf het begin van de ontbossing van het gebied, vanaf de 12^e eeuw. De dorpen met ronde vormen zijn pas later ontstaan, toen er door de ontbossing scherpe grenzen waren ontstaan tussen landbouwgrond en bosland.

Landbouw: Het irrigatiesysteem en drieslagstelsel

Landbouw in Jelenia Góra wordt in de periode van de Germaanse kolonisatie op twee manieren beïnvloed. Ten eerste nemen de kolonisten technologisch hoogwaardige kennis mee. Hierdoor wordt het gebied, dat van nature agrarisch moeilijk te bewerken is, steeds beter ontwikkeld. Deze ontwikkelingen vinden plaats op verschillende punten. Ontwikkelingen in landbouwmachines ligt voor de hand, maar daarnaast worden ook irrigatiesystemen ontwikkeld en wordt het drieslagstelsel ingevoerd. Deze laatste twee ontwikkelingen hebben een enorme impact op het landschap gehad.

De aanwezigheid van een uitgebreid irrigatiesysteem is terug te zien aan de beken. In de beekstromen valt op dat er enorme blokken gesteente in liggen met een onnatuurlijke, rechthoekige vorm. Op de oeverwallen zijn nog veel restanten van oude sluizen en oversteekplaatsen te zien. Foto's van deze voorbeelden staan hieronder.

Afbeelding 3.4: Sporen door de mens gemaakte waterkeringen bij een beek, nabij Chromiec, 2012. (Foto's: Rik van den Boogaart, 2012)

Doordat in het drieslagstelsel één gedeelte van de akker braak moest blijven voor een bepaalde periode, werd de rest van de akker zo effectief mogelijk gebruikt. Dit hield in dat er rekening werd gehouden met het keerpunt van de ploeg. Om zo weinig mogelijk grond te hoeven gebruiken voor keerpunten, werden de akkers in het drieslagsysteem enorm uitgerekt. Ondanks het reliëf in het onderzoeksgebied er veel oude akkers die relatief smal en lang zijn. Hieronder staan foto's van deze akkers. De stenen wallen die gebruikt werden om de akkers van elkaar te scheiden zijn tegenwoordig ook nog zichtbaar.

Afbeelding 3.5: Diepe, maar smalle akkers nabij Chromiec, 2012. De percelen werden van elkaar gescheiden door stenen wallen, die ook dienst deden als toegangswegen naar de akkers. (Foto's: Rik van den Boogaart)

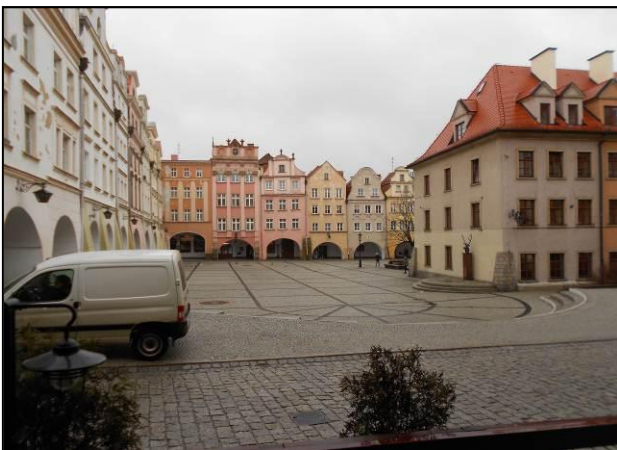
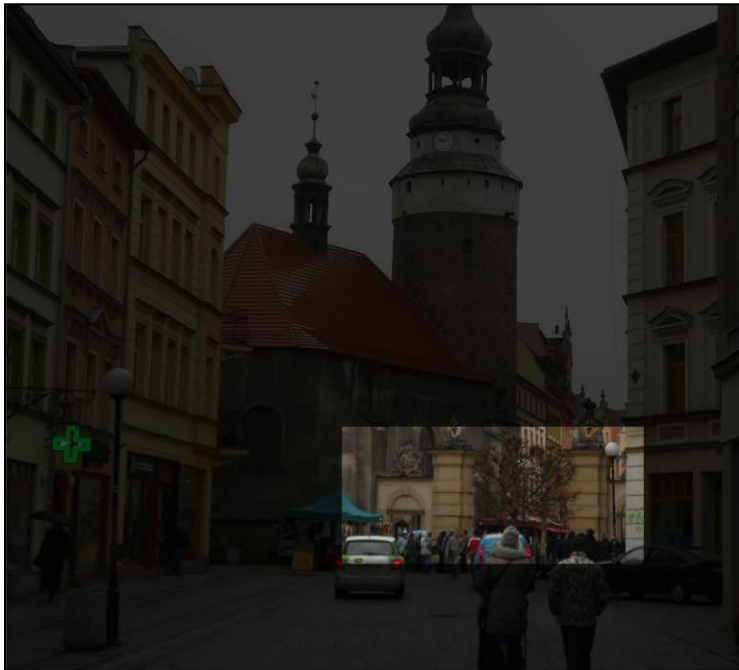
De spreiding en vorm van steden

De spreiding van steden in het onderzoeksgebied komt overeen met de kenmerken zoals die in de theorie zijn beschreven. Volgens Rugg ontstond er een netwerk van dorpen, waarbinnen een dorp een centrale rol innam. Dit dorp voorzag in non-agrarische faciliteiten zoals markten. Op het platteland in het onderzoeksgebied was Stara Kamienica dit centrale dorp.

De andere grote plaats in de buurt is Jelenia Góra. Ook hier zijn nog sporen uit de Germaanse laag te herkennen. Rugg haalt in de theorie aan dat de vorming van steden in die tijd vaak gekarakteriseerd werd door de bouw van een verdedigingsmuur. Ook in Jelenia Góra (stad) is zo'n wal terug te vinden in het oude centrum. Een ander kenmerk van de steden in die tijd is het rechthoekige stratenpatroon dat gebruikt werd om snelle uitbreiding van de steden mogelijk te maken. Ook dit kenmerk is goed zichtbaar in Jelenia Góra (stad). Een derde kenmerk dat genoemd wordt in de theorie en volledig toepasbaar is op de stad is de inrichting van het centrum. Het centrum van de steden vertegenwoordigde de aanwezige macht, door de aanwezigheid van een kathedraal, een burcht of een raadshuis met een aangrenzend centraal plein. Het plein werd vervolgens omgeven door typische arcadebogen, waaronder de koopmannen hun waren konden aanprijzen.

Het centrum van Jelenia Góra (stad) voldoet bijna perfect aan bovengenoemde kenmerken. De verdedigingsmuur is nog deels zichtbaar, het raadshuis vormt het centrale punt van de stad en het plein wordt omringd door arcadebogen (zie afbeelding 3.6).

Afbeelding 3.6: v.l.n.r. de poort van de verdedigingswal van Jelenia Góra; het raadshuis op het centrale plein; de arcadebogen om het plein heen. (Foto's: Rik van den Boogaart, 2012)

Mijnbouw, glas- en textielindustrie

Tot nu toe zijn drie relicten uit de Germaanse laag beschreven, die ook in de theorie aan bod zijn gekomen. De ontwikkelingen op het gebied van dorpen, steden en landbouw in de Germaanse periode kunnen in een breed Midden-Europees perspectief worden gezien. In de theorie ben ik slechts kort ingegaan op het laatste punt, mijnbouw. Rugg heeft de invloed van ontwikkelingen in de mijnbouw slechts kort beschreven. Voor Jelenia Góra heeft de mijnbouw echter zeer duidelijke relicten achtergelaten. Daarnaast werd in de regio niet alleen mijnbouw gepleegd, maar kwamen ook andere vormen van middeleeuwse industrie opzetten. Zo biedt de aanwezigheid van silicium mogelijkheden tot het ontwikkelen van glasindustrie en ontwikkelde de textielindustrie zich van lakennijverheid via linnenweverij naar de fabricatie van sluiers in de 16^e eeuw (Herzig, 1999, p. 19).

Al deze vormen van industrie leidden ertoe dat de vraag naar hout enorm steeg. Hout diende voor het stutten van mijnschachten, als brandstof voor de glasindustrie en als grondstof voor werktuigen in de weefindustrie. Het onderzoeksgebied werd in hoog tempo ontdaan van de aanwezige bomen. Pas toen in de 19^e eeuw het toerisme toenam, nam de bomenkap af.

De effecten die de ontwikkelingen in deze industrieën op het landschap hadden, zijn tegenwoordig nog steeds goed zichtbaar in Jelenia Góra. In het algemeen valt de kaalslag op. Alle graslanden van nu, waren destijds begroeid met een dicht bos. Maar er zijn ook specifiekere relicten zichtbaar. De kuil in afbeelding 3.7 is een voorbeeld van een siliciumafgraving in het bos nabij Antoniów.

Afbeelding 3.7:
Afgegraven
aarde voor de
winning van silicium.
(Foto: Rik van den
Boogaart, 2012)

Relicten in het sociaal-economische landschap

Vooralsnog ben ik ingegaan op zichtbare relictten in het landschap. Veranderingen in de periode van Duitse kolonisatie hebben weliswaar veel sporen achtergelaten in het landschap, toch zijn ook de relictten in het onzichtbare landschap van groot belang geweest in de ontwikkeling van Jelenia Góra. Deze veranderingen hadden vooral te maken met de invoering van het feodale stelsel, en de sociale veranderingen die voortvloeiden uit ontwikkelingen in de landbouw en industrie.

De invoering van het feodale stelsel, dat erop gericht was om economische groei mogelijk te maken zorgde ervoor dat de boeren in het gebied onder betere omstandigheden konden leven. Ook ontwikkelingen in de landbouw, mijnbouw en textielnijverheid die in essentie fysiek van aard waren, hadden zodoende consequenties voor het sociaal-economische landschap.

Naast deze ontwikkelingen zijn de grote sociale veranderingen in het gebied in deze periode verbonden met de kolonisatie van het gebied door de Duitsers en later de definitieve annexatie van Silezië door het Duitse Rijk en de invoering van het feodale stelsel. Opvallend is dat uit de interviews met mensen naar blijkt dat zij dit deel van de geschiedenis niet als hun eigen geschiedenis zien, maar wel waardering hebben voor de manier waarop de Duitsers het gebied technologisch en cultureel hebben ontwikkeld. Dit staat in schril contrast met de manier waarop de mensen de communistische laag zien. De vraag welke lagen de mensen als meest invloedrijk beschouwen, wordt steevast beantwoord met de Duitse en de communistische laag. De Duitse laag wordt echter van positief commentaar voorzien, terwijl de communistische laag gezien wordt als een periode waarin positieve ontwikkelingen teniet zijn gedaan. De reden hiervoor is dat de plaatselijke bevolking nooit onder de Duitse invloed heeft geleden.

Ik sprak hierover met Rita, een van oorsprong Duitse kunstenares die naar Polen is verhuisd om een nieuw bestaan op te bouwen. Op de vraag welke lagen zij in Jelenia Góra als belangrijkste ziet, antwoordt ze:

"I would say the [most important] history, in recent history, is still the German history. That is still very visible, all these German signs in the landscape. And on top of that, the Polish socialist structures. Those are sometimes really crushing. It sometimes hurts to look at it, because it destroyed a lot. I think this is for me the most special. [...] Because of these communist times, that was much closer to people. Lots of people that live now, experienced these communist times. They hate much more the Soviets, because they suffered from them. They didn't suffer from the Germans that much. Their view on Germans is much more friendly than on Russians. So I think people are starting to appreciate the German things here. I spoke this man last time, he said that he finally started to appreciate the German things here. He was able to connect to himself with the German history and culture in terms of that is also his culture and history. That was very fascinating for me, because he didn't have this barrier like "Oh, here are the Germans and I shouldn't like anything they have done or built"

Ook op het platteland wordt op een waarderende manier gesproken over Duitsers en de Duitse relictten in het landschap. Zo stelt Piotr, een galerijhouder en kunstenaar uit Kopaniec:

"No, it might seem strange, but we really like the Germans that live here among us. Because, for instance, during the last war, nobody was suffering from the Germans. But the Russians... we did suffer from them. And you should know, that most people living here come from the east, so we can't hate Germans."

Het heeft na de Tweede Wereldoorlog wel enkele decennia gekost voor de algemene opinie zo is geworden. Vlak na de oorlog werden de Duitse relictten in hoog tempo verwoest. Jan Zaprucki stelt dat:

"Die Deutsche durften auch nichts mitnehmen. Nur einige persönliche Sachen. Und die Polen, sie haben gedacht, es lohnt sich nicht mehr die Koffer auf zu packen. Sie haben gedacht, das ist nur so etwas zwischendurch, die Deutschen kommen gleich zurück. Das Holz für die Winter, brauchen wir nicht zu sammeln, es ist schon da. Möbeln, alles ist da und wir können das verbrennen. Mann hat gedacht, diese Sachen gehören unserem Feind und der Feind hat uns überfallen. Darum hat man alles vernichtet. Und das dauerte ein, zwei, fünf, zehn Jahre und dann... gibt's nichts also wir bleiben hier. Und dann haben sie überdacht, dann doch bleiben wir hier. Das ist unsere neue Heimat. Aber, man hat ein ganz andere Kultur mitgebracht, ja. Hier haben die Deutschen seit 700 Jahren gewohnt. Rund 1350 haben die Deutschen Schlesien eingenommen, und die Kultur hat sich über 700 Jahr entwickelt. Und das war hier stabil. Das war hier Deutsch-Silezisch; man hat die Slawische Zeit vergessen, obwohl Slaven hier auch mitgewohnt haben."

Het laatste aspect van de non-fysieke Duitse laag is de Duitse cultuur die tegenwoordig gebruikt wordt om een regionale identiteit op te baseren. Eerder al stelde Josef Zaprucki dat de regionale identiteit van Jelenia Góra eigenlijk niet bestaat. Hij vertelde dat er in de regio geen sprake is van bepaalde tradities of gewoontes. In gesprek met Pjotr werd duidelijk dat na de val van de Muur de 'gaten' in de regionale identiteit opgevuld worden met buitenlandse tradities:

"[...] So I can say that we are interested in these old traditions. And that's also because that we have no own traditions. Our parents were born in the east of Poland, that is now Ukraine, and after the second World War they were moved here. We don't have any own traditions. And there are many people living here, who are in the same situation as we are. That's why we sometimes have to be interested in other cultures, German culture for instance, because we don't have our own. And also because as many people in the modern people, we take many different pieces from many different cultures."

Over het algemeen kan dus gesteld worden dat de Duitse laag vooral in fysiek opzicht nog aanwezig is in het landschap van Jelenia Góra. De non-fysieke laag (economische en technologische ontwikkelingen) zijn ingehaald door de tijd: teniet gedaan door de laag van het communisme, in andere gevallen door de komst van de Oost-Polen.

De volgende laag is het landschap van het socialisme. Hiermee wijk ik af van het schema van Rugg, die ook de periode van het multinationalisme en het nationalisme uitvoerig analyseert. Ik ben echter van mening dat de veranderingen die in deze periode optreden, nauwelijks van toepassing zijn op Jelenia Góra. Dat komt omdat deze regio in deze tijd constant onder Duits gezag ligt. Ook de bevolking in die tijd is in meerderheid Duits.

De veranderingen die zijn opgetreden zijn mede hierom al in het theoretisch kader besproken. Zichtbare sporen zijn in het onderzoeksgebied niet aanwezig, en ook in de interviews bleek dat mensen weinig inzicht hebben in hoe deze periode het landschap zou hebben kunnen beïnvloeden.

3.3.8 Ruimtelijk perspectief

Hoewel deze laag uitgebreid door Ruug wordt besproken in brede context, is het gebied rond Jelenia Góra de plaats waar de invloed van de kolonisten relatief laat op gang kwam. De overvloedige bebouwing verhinderde landbouw, en pas toen de houtkap voor de glasproductie toenam, werd ook dit gebied gekoloniseerd. Kaart 3.3 geeft weer hoe de intocht van de kolonisten zich ontwikkeld heeft. Te zien is dat ze uiteindelijk tot aan de kust van de Zwarte Zee zijn gekomen.

Uiteindelijk hebben de kolonisten in Jelenia Góra wel in de hand gewerkt dat het gebied een grote Duitse meerderheid in de bevolking kregen, en dat het gebied uiteindelijk ook staatsrechtelijk tot het Duitse Rijk zou behoren. De invloed van de Duitse cultuur in het onderzoeksgebied is dan ook veel groter geweest dan in andere gekoloniseerde gebieden die verder weg lagen.

Ook de ontwikkelingen in het feodale stelsel wijken af van de algemene analyse. In het middeleeuwse Polen was het land verdeeld onder de adel. Deze prinsen hadden mensen nodig om het land te bewerken, om zo inkomsten te genereren. Deze vraag naar arbeid is uiteindelijk de aanleiding geweest van de Duitse kolonisatie, want de Duitse boeren (in eigen land vaak onderdrukt) kwamen graag naar de Poolse gebieden. Hier had men binnen het feodale stelsel veel meer vrijheid.

Deze eerste feodale ontwikkeling ging door tot ongeveer 1350. Vanaf de 14^e eeuw werd het feodale stelsel geleidelijk vervangen door een stelsel van lijfeigenschap. In dit stelsel heeft een landheer de volledige zeggenschap over de boeren die voor hem werken. Deze situatie ontstond doordat de centrale regering door politieke onderhandelingen tijdens oorlogen en opstanden steeds meer macht af had moeten staan aan de adel. De positie die zij daardoor had verworven, was onaantastbaar geworden. Vanaf de periode na de 14^e eeuw wordt dan ook wel gesproken van de Adelsrepubliek.

3.4 I: Multinationalisme en nationalisme in Polen

In de periode die Rugg gebruikt om landschappelijke effecten van het multinationalisme uit te leggen (18^e en 19^e eeuw), zit Polen in een extreem turbulente periode. In die tijd wordt Midden-Europa gevormd door vier absolute staten; Rusland, Oostenrijk, Pruisen en Ottomaanse Rijk. De eerste drie verdelen de Poolse gebieden onderling. Dit hoofdstuk richt zich op het kader waarbinnen het (multi) nationalistische landschap gevormd wordt. Het multinationalisme is echter net als het feodalisme een sociaal kader waarbinnen ruimtelijke ontwikkelingen plaatsvinden. Het gebied waar dit onderzoek zich op richt, behoort echter al sinds begin 16^e eeuw bij Duitsland. De bevolking hier is daarom ook volledig Duits. Dat wil niet zeggen dat er de multinationalistische bewegingen niet van toepassing zijn op het gebied. Rugg benoemt bijvoorbeeld het strategische belang van Silezië. Vanuit dit belang komen de ontwikkelingen op mijnbouwgebied voort. Een ander typisch aspect van multinationalisme is de veelvoorkomende politieke verheerlijking van gebieden om zo de verschillende bevolkingsgroepen in het gareel te krijgen. Dit hoofdstuk zal dieper ingaan op de multinationale ontwikkelingen. Daarvoor zal ik eerst een deel van de Poolse geschiedenis in die periode uiteenzetten, om op die manier een perspectief te schetsen. Daarna zal ik dieper ingaan op de veranderingen die hebben plaatsgevonden in het landschap.

3.4.1 Poolse hervormingen

Nadat in 1795 Polen volledig opgedeeld is tussen Rusland, Pruisen en Oostenrijk duurt het tot 1807 voordat er weer een gebied ontstaat dat met enig inlevingsvermogen Pools genoemd kan worden. De veldtochten van Napoleon Bonaparte leiden ertoe dat het groothertogdom Warschau kan ontstaan. In de militaire campagnes vochten vele Polen mee, in de hoop dat ze beloond zouden worden met een eigen staat (Okey, 1986, p. 59-68). In 1815 wordt op het Congres van Wenen de speciale positie en het bestaan van de Poolse staat erkend. Het leger wordt in diezelfde periode flink opgevoerd: van 30.000 (1807) naar 100.000 (1809). Pools wordt de voertaal en er komt automatisch burgerschap voor etnische Polen. Het hertogdom zou een koninkrijk binnen het Russische Rijk vormen (Vos, 2000, p. 122-123). Tachtig procent van de oppervlakte van het groothertogdom werd verbonden aan Rusland in een personele unie. Hoewel dit niet helemaal was wat de Polen in gedachten hadden, was het in ieder geval een staat met een eigen identiteit (Okey, 1989, p. 59-86). Pruisen kreeg slechts een klein deel van het in de eerdere verdelingen ingenomen land terug; het gebied rond Poznan werd Pruisisch. Oostenrijk kreeg niets. Op het congres bepaalde men daarnaast dat Polen in elk van de drie voormalig Poolse gebieden een nationale vertegenwoordiging mocht samenstellen (Vos, 2000, p. 123). Hiermee was het ontstaan van Congres-Polen een feit (zie kaart 3.8).

Kaart 3.8: Congres Polen, 1815. Bron: Vos, 2000, p. 126.

Zoals op kaart 3.8 te zien is, spelen de ontwikkelingen in Congres-Polen zich af in een gebied ver verwijderd van Jelenia Góra. Het onderzoeksgebied is in deze tijd gewoon Pruisisch-Duits. Dit wil niet zeggen dat deze periode geen invloed heeft gehad op het landschap in deze streek. Twee belangrijke punten worden benoemd door Rugg, die ik in de volgende paragrafen verder uiteenzet. De eerste is de politieke verheerlijking van gebieden die overal in Midden-Europa plaatsvindt. De tweede is de voortdurende ontwikkeling op het gebied van mijntechnologie en de bijbehorende 'industrial relics'.

3.4.2 Verheerlijking van gebieden

De grenzen in Midden-Europa zijn vaak verschoven. Redenen hiervoor varieerden, maar vaak speelden natuurlijke hulpbronnen, verdedigingsmogelijkheden, ligging van specifieke gebieden of religie een rol. Het belang van Pruisen om Silezië te behouden zat in de grondstoffen van het gebied. Pruisen steunde de opdeling van Polen, zodat het Silezië met Pommeren en Oost-Pruisen kon verbinden. Nieuwe gebieden dienden zich aan te passen aan de identiteit van de nieuwe overheersers. Dat gebeurde op verschillende manieren, die niet allemaal even effectief waren.

Een populaire maatregel van een nieuwe heerser was het plaatsen van grootse bouwwerken. Verspreid door heel Midden-Europa herinneren gebouwen die enigszins afwijken van het algemene patroon aan de pogingen van nieuwkomers om één identiteit te vestigen in een multinational gebied. Toch bleef het voor veel heersers een groot probleem om gebieden te verenigen. Het opwekken van patriotisme of loyaliteit aan een land en bijbehorend gebied stuitte vaak op verzet van de vele klassen en groepen. Ook geforceerde assimilatie, bijvoorbeeld door het beperken van gebruik van inheemse talen, bood weinig soelaas. Feitelijk zorgde dit er vaak voor dat er een groeiend gevoel van nationalisme ontstond.

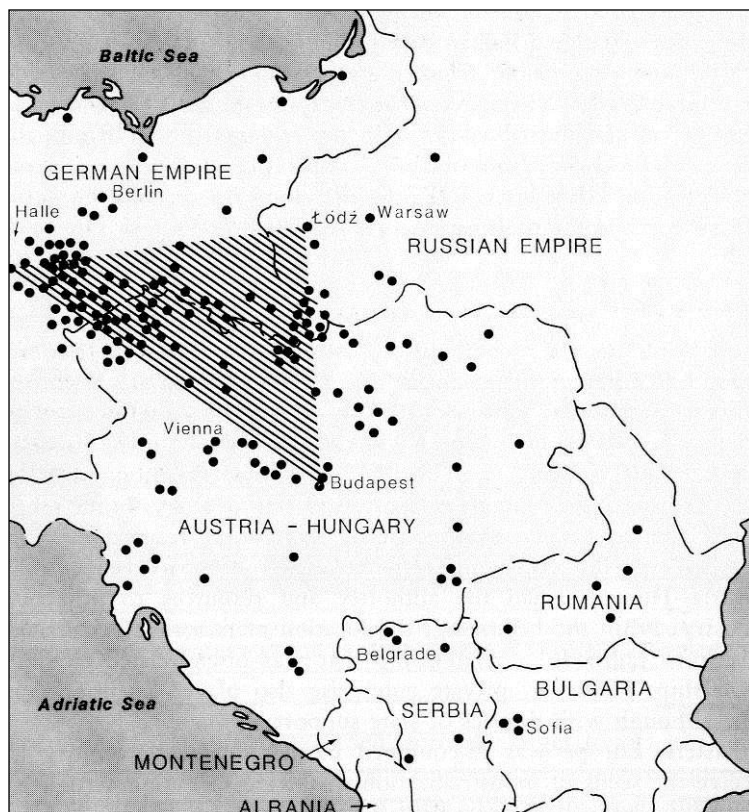
Rugg besluit zijn uiteenzetting over verschillende multinationalistische ontwikkelingen met specifieke regionale politiek. Hij onderscheidt twee vormen van regionale politiek. In de eerste vorm hebben verschillende externe politieke krachten invloed op een gebied dat vervolgens door een ander gebied geannexeerd wordt. Een voorbeeld hiervan is de situatie in Polen in de tijd van

de Poolse delingen. De andere vorm heeft te maken met binnenlands beleid waarbij aan bepaalde regio's meer waarde wordt gehecht dan aan andere. Een voorbeeld hiervan is te vinden in Oostenrijk. De westelijke provincies, met hun vergevorderde mijntechnologie en hoogstaande culturele ontwikkeling overheersten de oostelijke provincies, die pas later werden toegevoegd aan het Rijk (Rugg, 1985, p. 130-140).

In Jelenia Góra vonden ontwikkelingen op het gebied van assimilatie al in een eerder stadium plaats. De assimilatie van de bevolking die daar ten tijde van de Duitse kolonisatie leefde, gebeurde op een minder geforceerde manier. Doordat boeren naar het gebied toetrokken, en de feodale leefomstandigheden verbeterden onder de Duitse wetgeving, bleef een nationalistische reactie van de oorspronkelijke bevolking uit. Vervolgens is het gebied in de loop der eeuwen steeds onder Duits gezag gebleven, waardoor de laag van het multinationalisme in het sociale landschap minder relevant is voor deze streek dan voor regio's in Midden-Europa waar vele grens- en machtsverschuivingen hebben plaatsgevonden.

3.4.3 Industriële relictten

Door de Industriële Revolutie in Europa raken in de 19^e eeuw de ontwikkelingen in de industrie in een stroomversnelling. In Midden-Europa verschillen de omstandigheden echter ten opzichte van West-Europa, waardoor de uitwerking van de Industriële Revolutie op het landschap verschilt. In Midden- en Oost-Europa zijn alleen de absolute staten (Rusland, Pruisen en Oostenrijk-Hongarije) in staat om de industrie te beïnvloeden. Alle industrie die in deze tijd ontstaat, wordt geïnitieerd vanuit de staat. Er zijn verschillende oorzaken dat slechts staten genoeg macht en kapitaal hadden om industrieën op te starten. De belangrijkste is dat men in Midden-Europa geen kapitalistisch systeem kent, maar nog steeds met lijfeigenschappen werkte. Daarnaast kende het gebied een relatief kleine stedelijke bevolking. Het grootste deel van de bevolking leefde nog steeds op het platteland. Als laatste noemt Rugg de staatsinrichting. In Midden-Europa was vaak sprake van autocratieën, in plaats van constitutionele (bourgeoise-) democratieën (Rugg, 1985, p. 181-189). Bovengenoemde punten zorgde voor een ongelijke verdeling van de ontwikkeling van industrie in Midden-Europa. Kaart 3.9 geeft dit weer.

Kaart 3.9: Concentratie van industrie, omstreeks 1914. (Bron: Rugg, 1986, p. 182)

Turnock onderscheidt in zijn werk 'Eastern Europe' twee verschillende patronen in de ontwikkeling van industrie in het noorden van Midden-Europa. De eerste vorm komt voort uit de middeleeuwse vorm van industrie: een traditie van ambachten, met kleinschalige dorpsindustrie ontwikkelde zich tot fabrieken die produceerden voor de regio. Daarnaast investeerde de staat en banken in spoorwegen en natuurlijke hulpbronnen (Turnock, 1978, p. 41-53). Het tweede patroon komt voort uit ontwikkelingen in de Middeleeuwen, waarbij de kolonisatie van Jelenia Góra leidde tot ontwikkelingen in de mijnbouw. De ontwikkelingen op het gebied van spoorwegen en aan de mijnbouw gerelateerde industrie had echter grotere gevolgen voor Jelenia Góra. Het gebruik van steenkool om machines aan te drijven leidde ertoe dat de vervuiling toenam. Silezië ontkwam hier ook niet aan. Daarnaast leidden de spanningen tussen de imperialistische staten ertoe dat grondstoffen uit Silezië werden gebruikt voor de verdediging van het Pruisische Rijk. Het ontwikkelen van Silezië zelf hadden geen prioriteit. Ik haal dit aan omdat verder in het onderzoek zal blijken dat de regio nog steeds, of opnieuw, met een dergelijke ontwikkeling te maken heeft.

3.4.4 Van multinationalisme naar nationalisme

In de vorige paragraaf is besproken hoe het multinationalistische systeem in veel landen tot nationalisme leidde. De verschillende volkeren, eeuwenlang onderdrukt door verschillende overheersers, hadden behoefte aan een eigen identiteit en een eigen natiestaat. Rugg haalt aan dat het proces dat uiteindelijk heeft geleid tot een uitbarsting van nationalisme, reeds in de 16^e eeuw begon. Verschillende elementen hebben hier een rol in gespeeld. In veel landen werden literatuur, politiek, economie en religie genationaliseerd. De opkomst van steden en een stedelijk middenklasse leidde tot de ondergang van de rigide klassenstructuur, waardoor de basis voor zelfbestuur werd gelegd. In West-Europa waren enkele natiestaten ontstaan, die de nadruk legden op eigen economische groei en onafhankelijkheid van andere landen. Als laatste noemt Rugg het verzwakken van de katholieke kerk door de opkomst van het protestantisme (Rugg, 1985, p. 196-197).

Belangrijk is om in te zien dat veel van bovengenoemde punten niet of nauwelijks van toepassing zijn op Polen, en zeker niet op Silezië. Ontwikkelingen in Polen hebben er vanaf de 16^e eeuw voor gezorgd dat steden juist krompen, de klassenmaatschappij polariseerde en dat de katholieke kerk in Polen een belangrijke rol bleef spelen (zie hoofdstuk 2 en 3).

Dat wil niet zeggen dat er geen nationalistische gevoelens bestonden in Polen. Na de periode van de Poolse delingen ontstond juist een behoefte van zelfbeschikking onder het Poolse volk. Rugg beschrijft de nationalistische laag aan de hand van Polen. De eerder besproken hulp van Poolse legioenen aan de opmars van het Franse Napoleontische leger, schaarde Rugg onder nationalisme. Ook het ontstaan van het groothertogdom Warschau is een belangrijk punt met betrekking tot het nationalisme in Polen.

Voor Jelenia Góra zijn de nationalistische ontwikkelingen in Congres-Polen in die tijd van minder belang. Immers, het gebied viel nog steeds onder Pruisische heerschappij. Toch heeft deze periode inmiddels een belangrijke plaats ingenomen in de vorming van de Poolse identiteit. Veel Polen zien de vorderingen die door Congres-Polen gemaakt zijn als het startpunt van de huidige Poolse staat. De ontwikkelingen in Congres-Polen hadden namelijk hun weerslag op de situatie in Pruisisch-Polen. Na het Congres van Wenen kreeg Pruisen slechts een deel van de gebieden die zij hadden bezeten terug. Hier werd echter een sterk germaniserend beleid ingevoerd, zodat de oostelijke provincies die in bezit kwamen van Duitsland in de loop der tijd verduitsten. Al deze ontwikkelingen gaan echter voorbij aan Silezië, dat in deze tijd niet van overheid verandert. De hoogstaande Duitse cultuur heeft ervoor gezorgd dat de provincie sterk geïndustrialiseerd is (Vos, 2000, p. 139-142). Relicten die door Rugg aan de nationalistische periode worden gekoppeld in Congres-Polen (opkomst van textielindustrie, mijnbouw, fabrieken), zijn in Jelenia Góra al veel langer aanwezig.

In Pruisisch-Polen was kanselier graaf Otto von Bismarck tot eind 19^e eeuw aan de macht. Onder zijn beleid bereikte de kanselier in 1871 de Duitse eenwording door Oostenrijk en Frankrijk te verslaan. Door de eenwording werd het groothertogdom Poznan opgeheven en als provincie bij de Duitse Bond gevoegd. Er werd een 'Polenpolitiek' ingevoerd, waarbij de Poolse minderheden constant aan hun ondergeschikte status werden herinnerd (Vos, 2000, p. 166-167). Net als bij eerdere verduitsingspolitiek, werkte het beleid ook nu een golf van nationalisme in de hand. Bismarck besloot om de wetgeving nog strenger te maken. Russen, Oostenrijkers en Polen werden het land uitgezet, als maatregel op de instroom van Poolse arbeidsmigratie. In het begin van de 20^e eeuw werd de Polenpolitiek steeds strenger. Duitse nationalististen streefden naar 'Lebensraum' en zagen gebieden ten oosten van Duitsland als ideaal expansiegebied. Er werden verschillende anti-Poolse wetten en regels ingevoerd. De belangrijkste waren het verbod op het dragen van Poolse kleduren, verduitsing van plaatsnamen, benoemingen van Duitstalige ambtenaren, verduitsing van de godsdienstlessen, verboden voor Polen om huizen te bouwen, de voortschrijdende

kolonisatiepolitiek. Het proces van nationalisering werkte echter ook hier veranderingen in het landschap in de hand. Duitsland investeerde zwaar in infrastructuur, scholen, bibliotheken en musea. Deze 'cultuurboost' zou uiteindelijk gunstig uitpakken voor Polen (Vos, 2000, p. 170-176).

Internationale spanningen waren de opmaat voor de Eerste Wereldoorlog. Ook in Polen werden de ontwikkelingen op de voet gevolgd, aangezien men inschatte dat een oorlog ervoor kon zorgen dat Polen gebieden kon terugwinnen. In de aanloop naar de 'Grote Oorlog' waren er twee diplomatieke richtingen in Polen. Beide geloofden erin dat de Polen hun lot in eigen handen hadden met betrekking tot de onafwendbare oorlog. De eerste richting, gepersonifieerd door Pilsudski, hoopte op een overwinning van de Centrale mogendheden Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, het Ottomaanse Rijk en Bulgarije. Een nederlaag van Rusland was in hun ogen essentieel voor onafhankelijkheid van Polen.

Het andere kamp, onder leiding van Dmowski, zinspeelde op een overwinning van de Triple Entente (Rusland, Frankrijk en Groot-Brittannië). Dmowski zag Polen een rol spelen bij de bescherming van West-Europa tegen Duitsland. Terwijl op politiek vlak deze strijd werd gevoerd, was de Poolse bevolking nog steeds onderverdeeld in Duitse, Oostenrijkse en Russische Polen. Er was over het algemeen weinig hoop op een onafhankelijk en uniform Polen. De Eerste Wereldoorlog plaveide echter de weg daartoe (Vos, 2000, 176-182).

Gebeurtenissen in de oorlog leidde ertoe dat de voorspellingen van de Duits gezinde Pilsudski leken uit te komen. In de Duits-Poolse gebieden werd een Poolvriendelijke politiek ingevoerd, om op die manier de Polen aan de kant van de Centrale mogendheden te houden. Toen richting het einde van de oorlog echter bleek dat de overwinning naar de Geallieerden zou gaan, zorgde Duitsland er vlak voor de wapenstilstand voor dat Pilsudski de macht kreeg in Polen.

Na de oorlog was het een bijzonder moeilijke taak om de grenzen van Polen vast te stellen. Tijdens de oorlog was Vistulaland in Duits-Oostenrijkse handen gekomen. Dit gebied zou het kerngebied van de nieuwe republiek worden, aangevuld met West-Galicië (Krakau). Poznan, dat gedurende de oorlog gewoon bij Duitsland hoorde, werd in eerste instantie bij Duitsland gelaten. Echter, na opstanden werd het gebied uit het Duitse Rijk genomen. Met het tekenen van de Vrede van Versailles was het Poolse grondgebied echter nog niet onomstreden. Verschillende opstanden in Opper-Silezië en Cieszyn zorgden ervoor dat ook deze gebieden zich bij Polen voegden. De uiteindelijke grenzen in het interbellum zijn weergegeven in kaart 3.10. Merk op dat Neder-Silezië ook nu nog tot het Duitse Rijk behoort.

Kaart 3.10: Polen tijdens het Interbellum (1918-1939) Bron: Vos, 2000, p. 190.

De periode tussen de twee wereldoorlogen bracht Polen weinig goeds. De economie was enorme schade toegebracht, wat leidde tot hyperinflatie. Door de economische malaise raakte het land in een isolement, terwijl het geografisch 'gevangen' zat tussen Duitsland en Rusland. Uiteindelijk werd in 1932 en 1934 een non-agressie pact met beide landen afgesloten.

In de tweede helft van de jaren dertig bleken deze pacten echter weinig garanties te bieden. Toen Duitsland achtereenvolgens het Ruhrgebied (1936) en Sudetenland (1938) bezette en tussendoor de Anschluss met Oostenrijk plaatsvond, wist Polen dat het niet met rust gelaten zou worden. In 1939 viel Duitsland Polen binnen. Ze zou de Republiek tot in 1945 in haar greep houden.

3.4 II: (Multi)-Nationalisme in het landschap

De perioden van oorlogen in de 19^e en 20^e eeuw in geheel Europa kwamen voort uit maatschappelijke processen die onder de vele bevolkingsgroepen gevoelens van nationalisme hadden aangewakkerd. In Midden-Europa was in de loop van vele eeuwen een situatie ontstaan waarin vele volkeren naast elkaar leefden, en door verschillende overheersers geregeerd werden. Uiteindelijk leidde deze multinationalistische status tot nationalistische gevoelens onder bevolkingsgroepen. Verschillende landschappelijke kenmerken herinneringen aan deze omschakeling. Rugg beschrijft het vestigen van hoofdsteden, fragmentatie van gebieden, nationalisering van industriële centra, het belang van historische gebeurtenissen, het oprichten van standbeelden van politieke leiders en de ontwikkeling van feodale landgoederen naar kleine boerendorpen als belangrijkste fysieke veranderingen in het landschap. Hoofdsteden kregen, meer dan vroeger, de functie om de grootsheid van de natie uit te stralen. Gebouwen uit verleden tijden moesten de inwoners herinneren aan het geweldige verleden van het land. Industrieën werden dusdanig gepland dat ze niet meer bij de grensgebieden lagen, maar verder landinwaarts. Op die manier zouden ze niet meteen in vijandelijke handen vallen als een land binnenviel. Verder werden landschappen waar historische veldslagen hebben plaatsgevonden gemarkeerd, en verzeen standbeelden van politieke leiders. Als laatste verandering door nationalisme noemt Rugg het verdwijnen van de feodale landgoederen. Het lijfeigenschap verdween in veel landen door nationalistische gevoelens en de oprichting van politieke partijen die zich richtten op de belangen van boeren (Rugg, 1985, p.169-154). Eerder heb ik al aangehaald dat dit niet gold in Polen. Hier zou het feodale systeem tot na de Tweede Wereldoorlog zijn invloed behouden.

Afbeelding 3.8: Een oud hotel, inmiddels te koop, nabij Mala Kamienica. Foto: Rik van den Boogaart, 2012.

Het multinationalisme en nationalisme moeten gezien worden als een maatschappelijke beweging die gedurende de geschiedenis van Midden-Europa altijd aanwezig is geweest. De territoriale verschuivingen en daaraan gepaarde onderdrukking van verschillende volken is een belangrijke drijfveer achter het ontstaan van deze gevoelens.

Jelenia Góra ligt in die tijd echter in een stabiel Duits gebied. Veranderingen in het landschap vonden plaats op het gebied van verheerlijking van landschappen of gebieden, om zo alle inwoners te overtuigen van de schoonheid van het land. Daarnaast werd in deze periode de

industrie grootschaliger, en zijn er (multi)-nationalistische invloeden te zien in de locatie en spreiding van deze industrie. In Jelenia Góra is de industriële ontwikkeling echter al verder gevorderd dan in Midden-Europa, dus deze ontwikkelingen gaan voorbij aan dit gebied. Belangrijker is de sociale verandering onder het beleid van Otto von Bismarck. Zijn anti-Polen politiek leidt tot een sterke(re) verduitsing van de streek. Naast sociale invloed, heeft deze verduitsing ook invloed op de ontwikkeling van infrastructuur en de aanwezigheid van bibliotheken, musea en andere culturele faciliteiten. De belangrijkste nog zichtbare ontwikkeling in Jelenia Góra uit deze tijd is de ontwikkeling van het toerisme. Het Reuzengebergte is een populaire vakantiebestemming voor vermogende Duitsers uit steden als Dresden, Berlijn en Breslau. De aanwezigheid van thermische bronnen zorgde voor een groot aanbod van spa's en de relatieve nabijheid van steden als Dresden en Berlijn maakte dat veel Duitsers hun vakanties hier doorbrachten. In steden als Hirschberg, Bad Warmbrunn, Altkemnitz diende het toerisme als belangrijkste pijler onder de regionale economie. Veel mensen schafften een tweede huis aan in het Reuzengebergte. De Izerkam vormt een goedkoper alternatief. Hier ontwikkelt vooral dorpstoerisme: kleinschalig toerisme op het platteland. De effecten hiervan zijn tegenwoordig nog zichtbaar. De kleine dorpskernen zijn allemaal in het bezit van één of meer hotels, restaurants, herbergen of andere uitspanningen. Inmiddels zijn deze niet meer in deze functie in gebruik, maar ze zijn nog steeds herkenbaar (zie afbeelding 3.8)

3.5 I: De intrede van het socialisme in Polen

Pas na de Tweede Wereldoorlog heeft Polen haar grenzen gekregen zoals we die tegenwoordig kennen (Kaart 3.10). De Geallieerde partijen besloten in het Jalta-akkoord dat het oostelijk deel van Polen bij de Sovjet-Unie gevoegd werd. Ter compensatie kreeg Polen in het westen gebieden erbij die voorheen tot Duitsland behoorden. Hiermee wordt Jelenia Góra eindelijk weer direct betrokken bij ontwikkelingen in de Poolse geschiedenis. Verschillende gebeurtenissen uit deze tijd hebben invloed gehad op de vorming van het landschap. Dit hoofdstuk zal daar dieper op ingaan.

Kaart 3.11: De grenzen van Polen na 1945 (Bron: Magosci, 2002)

3.5.1 De volksverhuizingen

Een van belangrijkste gebeurtenissen van na de Tweede Wereldoorlog, die nog immer weerspiegeld wordt in het landschap van Jelenia Góra, is de gedwongen repatriëring van miljoenen mensen. Gebieden in het westen van Polen werden vooral bewoond door Duitsers; een logisch gevolg van het gegeven dat deze gebieden eeuwenlang bij het Duitse Rijk hadden gehoord. Na de oorlog werden zij geacht het gebied te verlaten en naar Duitsland. Vaak werden ze 's nachts van hun bed gelicht om op transport gezet te worden. Ze hadden vaak weinig tijd en mogelijkheden hun bezittingen mee te nemen. De leegte die de Duitsers achterlieten werd opgevuld met Oost-Polen uit de gebieden die naar de Sovjet-Unie waren gegaan, om die manier de Poolse cultuur in die gebieden uit te roeien. In totaal werden er ruim 1,2 miljoen Oost-Polen naar de westelijke gebieden getransporteerd. Het aantal Duitsers dat uit Silezië moest vertrekken was met 3.587.300 mensen veel groter (Minde, 2009, p. 10). De volksverhuizingen werkten veranderingen in het landschap in de hand op het gebied van landbouw, toerisme, architectuur en stedenbouw en de regionale ontwikkeling.

De komst van verdrevenen uit Oost-Polen leidde tot problemen. De ontwikkelingen op vrijwel alle terreinen waren in Duits-Polen veel verder gevorderd dan in de Oost-Poolse gebieden. De boeren die vanuit het oosten kwamen, hadden daar een bestaan als keuterboer. Productie was er gericht op de behoeften van het eigen gezin, niet op marktproductie. Landbouwwerktuigen werden nog met de hand of met een paard aangedreven. In het westen maakte men inmiddels gebruik van tractoren. De nieuwkomers hadden geen idee hoe ze om moesten gaan met deze machines. Daarom gebeurde het niet zelden dat complete machines gedemonteerd werden, om de losse onderdelen te kunnen verkopen.

Ook de grond in het Reuzengebergte zorgde voor problemen. Het oostelijk deel van Polen was een vlakte, met zeer rijke grond. In het Reuzengebergte was de grond zeer arm en reliëfrijk. De Duitsers hadden, om dit te compenseren, een ingenieus maar complex irrigatiesysteem ontwikkeld. Als hierin problemen (verstoppingen, overstromingen, droogte) optraden, waren de nieuwkomers niet in staat deze op te lossen.

Niet alleen de landbouw was veel verder ontwikkeld. Ook architectuur en stedenbouw waren van een niveau dat de Oost-Polen niet gewoon waren. Men leefde daar in houten huizen, terwijl ze hier in stenen huizen terecht kwamen. De nieuwe bewoners van de streek begonnen meteen met het verwijderen van naar de Duitse historie verwijzende symbolen. Toch was het niet mogelijk alle verwijzingen naar het verleden te vernietigen. Naast de vernietiging van Duitse symbolen waren de nieuwe bewoners geneigd om houten steunbalken uit woningen te gebruiken als brandhout. Dit had als gevolg dat huizen massaal instortten. Dit werd echter niet als een probleem gezien; er waren immers nog meer dan genoeg huizen over.

De verwaarlozing van de streek werd versterkt door de overtuiging (zowel bij de overheid als bij de bevolking) dat het gebied binnen enkele jaren weer terug zou worden gegeven aan Duitsland. De overheid, die toch al genoeg zorgen had na de oorlog, investeerde daarom niet in de regio. Zoals eerder aangegeven hadden ook de bewoners het idee dat iedere vorm van renovatie werk zou zijn voor de Duitsers (Interview Pjotr, 2012).

De inkomsten uit deze sector namen drastisch af (Ruchniewicz, 1999, p. 38-45). Hiervoor zijn verschillende oorzaken. Ten eerste hadden de Duitse toeristen natuurlijk geen zin meer om naar hun voormalige *Heimat* op vakantie te gaan. Daarnaast was de economische situatie in Duitsland er vlak na de oorlog ook niet naar om geld uit te geven aan luxe vakanties. De laatste reden ligt in het onvermogen van de nieuwe bevolking om het toerisme te ontwikkelen; zij hadden er immers geen ervaring mee. Naast de invloed die de volksverhuizingen hadden, had ook de invoering van het communistisch systeem invloed op het landschap. De volgende paragraaf gaat in op de algemene landschappelijke invloed van het communisme.

3.5.2 Landschappelijke veranderingen vanuit communistisch perspectief

Volgens Rugg heeft het communistische tijdperk enorme invloed gehad op het landschap. Om die invloeden te kunnen begrijpen, is het van belang om communisme te definiëren. Heilbroner stelt dat communistische maatschappijen een planningsmechanisme toepassen in hun economie. Dit regelt de allocatie van grondstoffen en de hoogte van prijzen. De planning van de economie is gericht op het streven de maatschappij te hervormen op basis van economische gelijkheid (Heilbroner, 1970, p. 180-182). Planning en het streven naar een egalitaire maatschappij zijn de kernpunten van het communisme, en van groot belang in het analyseren van het communistische landschap. Volgens het ideaalbeeld van communisme moeten geografische verschillen zoveel mogelijk verdwijnen. Het probleem is echter dat dit streven naar gelijkheid in een regio plaatsvindt waar de (geografische) verschillen juist altijd een belangrijke rol hebben gespeeld (Rugg, 1985, p. 255-257).

Rugg stelt dat drie politieke veranderingen de achtergrond vormen waarin veranderingen in de socialistische laag geplaats kunnen worden. De eerste is etnische homogeniteit. Ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog (inname van Oost-Polen, Ruthenië (Tsjechoslowakije), Noord-Bukovina en Bessarabia (Roemenië) door de Sovjet-Unie) en de massale uittocht van Duitsers uit Midden-Europa (13 miljoen in totaal), zorgden voor een relatieve etnische gelijkheid. Een wrange bijdrage werd geleverd door Nazi-Duitsland, dat met het uitroeien van 4 miljoen Joden ook zorgde voor een defragmentatie van de etnische kaart in Midden-Europa.

De splitsing van Duitsland is de volgende politieke ontwikkeling. Hij stelt dat de Sovjet-Unie Oost-Duitsland gebruikte als een buffer, om zodoende Polen als zuiver communistische staat te beschermen tegen West-Europese invloeden. De westerse geallieerde landen zagen dit in eerste instantie niet zitten. Zij hadden verwacht dat de bezette Duitse gebieden uiteindelijk weer vrijgegeven zouden worden. Aanhoudende migratie van het communistische oosten naar het westen zorgde in 1961 voor de oprichting van 'De Muur'. Dit maakte migratie naar het kapitalistische Westen zo goed als onmogelijk.

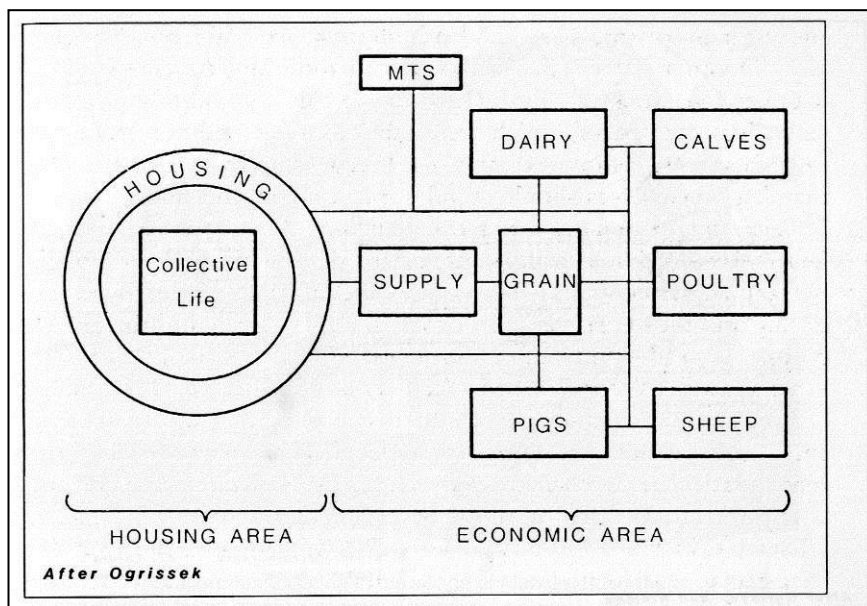
Het derde punt dat aangehaald wordt is het veranderde bestuurlijke kader. De overheden faciliteerden economische meerjarenplannen. Daarnaast beperkten ze tradities uit het verleden. De Duitse 'Länder' werden omgevoerd tot 'Bezirke' (Rugg, 1985, p. 259-260). Dit alles stond ook in het teken om sporen van de Duitse geschiedenis uit te wissen.

In het landschap zijn drie belangrijke perioden van communistisch beleid te zien: de periode van autarkie, die van regionale specialisatie en handel en die van economische hervorming en uitbreidende handel met het Westen.

De eerste periode duurde tot ongeveer 1960. De Sovjet-Unie beroofde haar satellietstaten van de daar aanwezige grondstoffen. Contact met het Westen werd door de Unie en de Koude Oorlog onmogelijk gemaakt, waardoor de staten in Midden-Europa in een isolement raakten. Ook onderling contact tussen de staten werd ontmoedigd, zodat alle staten totaal afhankelijk waren van de Sovjet-Unie (Rugg, 1985, p. 263-270). Deze periode kenmerkte zich door de oprichting van zware industrie, die als basis werd gezien voor modernisering. Het systeem van autarkie was op termijn echter niet te handhaven. Investerings betaalden zich niet uit, binnenlandse goederen waren duurder buitenlandse producten en de binnenlandse markten waren te klein om de fabrieken overeind te houden.

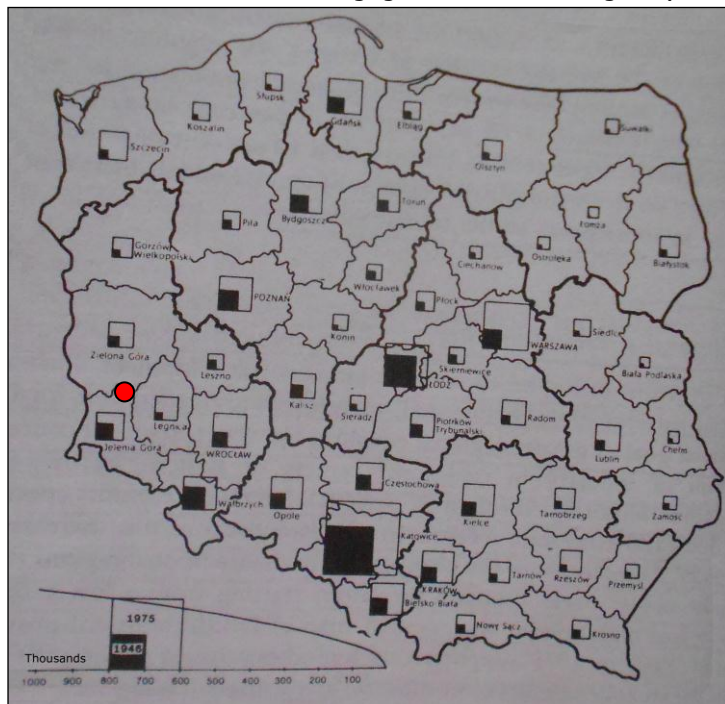
In 1957 eindigde de periode van autarkie en de periode van regionale specialisatie brak aan. Uitwisseling van arbeid werd aangemoedigd en handel tussen verschillende Midden-Europese staten werd toegestaan. Planeconomie en staatseigendom bleven echter onverminderd voortbestaan. In de late jaren '60 werd dan ook duidelijk dat er nog meer hervormingen nodig waren. Niet alleen de economische structuur moest herzien worden, maar ook waren er contacten met het Westen nodig om technologie en kennis te importeren. Deze contacten moesten echter minimaal mogelijk blijven.

Fysieke veranderingen die van toepassing zijn op het onderzoeksgebied vinden in de eerste plaats op het platteland plaats. Het proces van collectivisering was de belangrijkste verandering die door het communistisch bewind werd ingevoerd. De reden voor collectivisering heeft te maken met het de ideologie van geografische verschillen. Grootschalige landbouw zou beter overeenkomen met de grootschalige stedelijke industrieën en daarnaast efficiënter zijn. Daarnaast worden ook argumenten als intensief gebruik van arbeidskrachten, voedsel- en arbeidsoverschotten, lage inkooprijzen en controle over boeren genoemd om de collectivisering te verklaren.

Afbeelding 3.9: Theoretische vorm van dorpen met veel gecollectiviseerde boerenbedrijven. (Bron: Rugg, 1986, p. 289).

De collectivisering betekende in Polen een grote verandering. In Polen was namelijk tot na de Tweede Wereldoorlog gebruik gemaakt van het middeleeuwse feodale stelsel. Hoewel de typische landstrips bewaard zijn gebleven, vond er wel enige schaalvergroting plaats in de Poolse landbouw. De traditionele macht van landeigenaren was in Polen echter zo sterk dat het collectiviseringsproces hier nooit is afgerond. Boeren kwamen massaal in opstand tegen het nationaalcommunistische beleid. Hierdoor zijn er in grote delen van Polen private landbouwondernemingen blijven bestaan, weliswaar onder toezicht van de staat, maar geen staats eigendom (Rugg, 1985, p. 277-283). Het onderzoeksgebied bevindt zich wat betreft collectivisering op een grensgebied. In de voormalige Duitse gebieden is de collectivisatie over het algemeen wel voltooid. De reden dat in Jelenia Góra niet is gebeurd heeft te maken met de vorm van het landschap. In Jelenia Góra heeft het reliëf in het landschap voorkomen dat de boerenbedrijven konden collectiviseren. Het landschap was ongeschikt om grootschalige akkerbouw te bedrijven. Hierdoor ontstond in Jelenia Góra niet het gestandaardiseerde dorpsgezicht zoals dat in theoretische vorm is weergegeven in afbeelding 3.9)

In plaats van dorpen her in te richten, werd in Jelenia Góra gebruik gemaakt van de geschikte Duitse landhuizen. Deze dienden als boerderijen, waaromheen woningen werden gebouwd voor de mensen die het land bewerkten.

Op industrieel gebied vinden er veranderingen plaats in de plaats en omvang van zware industrie. De periode van autarkie wakkerde de behoefte naar energiebronnen en mineralen aan. Vooral in de spreiding van de industrieën vonden veranderingen plaats. In het streven naar gelijkheid werden verschillende Marxistische planningsmethoden gebruikt.

Kaart 3.11: Industriële regio's in Polen na 1945, Rugg, 1986, p. 310, bewerkt.

Nabijheid van grondstoffen of markten, het handhaven van regionale autarkie, regionale specialisering zijn concrete argumenten voor de locatie van industrieën. Er werden echter ook ideologische afwegingen gemaakt. Plaatsing in achtergebleven gebieden om de etnische minderheden daar te onderdrukken, plaatsing om verschillen tussen stad en platteland te elimineren, of plaatsing in oud-kapitalistische regio's om elk spoor van dat stelsel uit te wissen (Hamilton, 1970, 300-305). In Polen leidde dat tot industriële gebieden in regio's weergegeven in kaart 3.11.

De industrieën veroorzaakten grote schade aan het landschap in Silezië. De vervuiling die de industrie met zich meebracht, zorgde voor een enorme afname van de bossen (zie kaart 3.11). In combinatie met ongedierte, aangewakkerd door de mono-cultuur van dennenbomen, zorgde de vervuiling voor massale boomsterfte. Eind jaren '80 werd in de bossen in het Reuzengebergte meerdere malen de grenshoeveelheden van zwaveldioxide en roet gemeten. Naar aanleiding hiervan werd het gebied waar het Reuzengebergte in lag ook wel 'De zwarte driehoek' genoemd (zie kaart 3.8). (Ruchniewicz, 1999, 38-45). Dit was fataal voor de toeristische attractiviteit van het gebied.

Niet alleen de vervuiling, maar ook het beleid dat de communistische regering maakte, droeg bij aan de neergang van het toerisme. Toeristische bezienswaardigheden werden ter beschikking gesteld aan het Fonds voor Arbeidsvakantie. Alleen het massatoerisme ontwikkelde zich nog. Herbergen werden staatsbezit. De staat had echter te weinig financiële middelen om ze in goede staat te houden, waardoor verval een gevolg was. In de jaren die volgden werden er meer nadelige beslissingen genomen. Bepaalde gebieden van het Reuzengebergte werden afgesloten en voor de andere delen moest men een vergunning hebben. Individueel reizen was niet mogelijk, fotograferen was niet toegestaan.

In de eerste helft van de jaren '50 zette de terugval door. Er werd een zesjarenplan ingevoerd, gestoeld op socialistische idealen. In Jelenia Góra (stad) werd een textiel fabriek geopend, die zich in de decennia erna zou ontwikkelen tot grootste vervuiler in het gebied. Op het platteland werd geprobeerd het proces van collectivisering in te voeren, wat leidde tot een daling in de productie van levensmiddelen. Pas vanaf de jaren '60 werd er weer geïnvesteerd in het toerisme in de regio. De infrastructuur werd aangepakt, de reisbeperkingen werden deels opgeheven en er werden weer private pensions toegestaan. Op die manier kwamen de toeristische activiteiten weer op gang (Ruchniewicz, 1999, p. 38-45).

3.5.3 De nadagen van het socialisme in Polen

Polen heeft in de geschiedenis van het communisme en als satellietstaat van de Sovjet-Unie altijd een bijzondere plaats ingenomen. In tegenstelling tot andere staten werd de landbouw in het grootste deel van Oost-Polen niet genationaliseerd en bleef de kerk een belangrijke rol spelen in de maatschappij (Vos, 2000, p. 221). Jelenia Góra ligt wat betreft deze veranderingen op de grens. Sommige bedrijven zijn genationaliseerd, andere zijn tot op heden kleinschalig gebleven.

In de jaren '70 leidde de oliecrisis tot grote sociale spanningen in Polen. Het leidde, na de oprichting en repressie van verschillende comités en actiegroepen, tot de oprichting van de onafhankelijke zelfbesturende vakbond 'Solidariteit', kortweg *Solidarnosc* (Vos, 2000, p. 233-240). Hoewel deze actiegroep ook onderdrukt werd door de Poolse regering, die daarmee een invasie van Sovjettroepen voorkwam, bleef *Solidarnosc* invloed uitoefenen op de Poolse maatschappij. Middels de oprichting van het weerstandsc comité in 1982 en de boycot van de verkiezingen in 1985 droegen ze bij aan een veranderende opstelling van de Poolse regering. In 1987 werd in navolging van de glasnost en perestrojka van Gorbatsjov voorgesteld om af te wijken van de traditioneel marxistische richtlijnen. Uiteindelijk zou dit, nadat Polen toestemming kreeg van Gorbatsjov om de binnenlandse politiek zelf in te richten, leiden tot het einde van het communistische tijdperk in Polen (Vos, 2000, p. 241-244).

3.5.4 Ruimtelijk perspectief

Het socialistische tijdperk bracht grote veranderingen met zich mee. Voor het eerst sinds de 13^e eeuw viel ook Silezië weer onder Pools gezag. De belangrijkste invloed kwam in eerste instantie vanuit de gedwongen volksverhuizingen die na de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden. De Duitsers werden uit Silezië weggestuurd, om plaats te maken voor Oost-Polen. Met het vertrek van de Duitsers verdween ook de hoogontwikkelde cultuur en kennis van technologie uit het gebied. In combinatie met de verwachting dat de Duitsers op korte termijn terug zouden komen, zorgde ervoor dat er niet geïnvesteerd werd in lokale economie. Dit leidde tot verwaarlozing van de regio.

Oude economische pijlers (landbouw, toerisme, mijnbouw) verdwenen, omdat de nieuwe bewoners niet de kennis hadden de noodzakelijke, maar complexe technologie van de Duitsers te benutten. Daarnaast had de regio te lijden onder de vervuiling die de nabijgelegen industrie veroorzaakte. Ook de strenge, egalitaire besluitvorming van het communistisch regime droeg bij aan de neergang van de regio.

De late communistische periode had vooral invloed op het sociale stelsel. Meer en meer werden de strenge communistische richtlijnen afgezwakt, onder grote sociale druk. Met het einde van de communistische periode werd de omslag gemaakt van planeconomie naar markteconomie, van dictatuur naar parlementaire democratie. Deze laag van het post-communisme is de laag die centraal staat in dit onderzoek. Het volgende hoofdstuk zal de methode van Rugg gebruiken om deze laag in het landschap te analyseren. Daarnaast zal het landschap in Jelenia Góra worden vergeleken met de hierboven beschreven algemene theorieën. Door deze vergelijking te maken, zal ik in staat zijn overeenkomsten van en verschillen tussen de theorie en het daadwerkelijke landschap te duiden.

3.5 II: Het socialistische landschap

Het socialistische landschap sluit in Jelenia Góra chronologisch gezien aan op het Duitse landschap. Zoals gesteld zijn de ontwikkelingen die het landschap in Midden-Europa hebben veranderd grotendeels voorbij gegaan aan het onderzoeksgebied. Dit maakt dat de contrasten tussen de lagen hier des te groter zijn. Met de invoering van het communistische gedachtegoed werd ook het landschap beïnvloed. Zowel zichtbare als onzichtbare relictten uit de communistische laag hebben nog altijd een enorme impact op het leven in Jelenia Góra. Ik zal eerst ingaan op de zichtbare veranderingen in het socialistische landschap. Daarna behandel ik veranderingen in de socio-economische structuur van het gebied.

Land- en mijnbouw

Een van de belangrijkste veranderingen van de communistische periode vond plaats in de landbouw. Om te kunnen voldoen aan de economische meerjarenplannen, moest de agrarische sector zo efficiënt mogelijk werken. Volgens de Partij was het samenvoegen of collectiviseren van meerdere kleine bedrijven de beste manier om de efficiëntie op te voeren. Op die manier werden de meeste agrarische bedrijven in de Sovjet-Staten gecollectiviseerd.

Jelenia Góra ligt met betrekking tot de collectivisatie op een breuklijn. Het proces van collectivisatie is hier nooit voltooid. Dat had enerzijds te maken met het landschap zelf. Het gebied leent zich door het reliëf slecht voor enorme landbouwgronden. Een andere reden waarom het proces hier nooit is afgerond komt vanuit de historie van het gebied. In het theoretisch kader is ter sprake gekomen dat de Poolse landbouw eeuwenlang gebaseerd was op feodale basis. Dit is zo gebleven tot 1945. Landeigenaren waren gewend om eigen grond in bezit te hebben en wilden dit voorrecht niet afstaan, ook niet voor het communistische stelsel. Hierdoor is een bijzonder landschap ontstaan in Jelenia Góra. Er zijn enkele voorbeelden van boerenbedrijven die gecollectiviseerd zijn, maar veel meer voorbeelden van bedrijven die zich daaraan hebben onttrokken. De verschillen zijn goed zichtbaar in afbeelding 4.8. De afgebeelde akkers liggen links en rechts van de weg tussen Nowa Kamienica en Stara Kamienica. De akker op de linkerfoto was van een gecollectiviseerd bedrijf en is tegenwoordig nog steeds in gebruik. De andere akker was van een niet-gecollectiviseerd bedrijf. Veel potentiële landbouwgrond ligt tegenwoordig braak.

Afbeelding 3.10: Een akker van een gecollectiviseerd bedrijf (links) en een desolate akker van een bedrijfje dat niet gecollectiviseerd is, nabij Stara Kamienica. (Foto's: Rik van den Boogaart, 2012)

Naast de akkers veranderde ook de functie en vorm van de boerderijen. In veel Midden-Europese staten werden enorme stallen gebouwd voor vee, en werden dorpen compleet herbouwd om collectieve landbouw mogelijk te maken. In Jelenia Góra werden landhuizen van de adel gebruikt als boerderijen. Daaromheen werden stallen en huizen aangelegd om de mensen die het land bewerkten onderdak te geven.

De mijnbouw in het gebied kreeg na de Tweede Wereldoorlog ook weer een opleving. De strategie van de communistische partij was om geografische verschillen uit het landschap te bannen. Daardoor werd de mijnindustrie niet direct bij de vindplaatsen opgericht (zie paragraaf 3.5.2)

Jelenia Góra is van oudsher een vindplaats van allerlei mineralen en ertsen. Door de geologische ontwikkeling van het gebied is er een situatie ontstaan waarbij door erosie de kernen van de bergen nu aan de oppervlakte liggen. Deze kernen zijn rijk aan allerlei mineralen. Het gebied is vanaf de Duitse kolonisatie altijd gewild door de mogelijkheid tot exploitatie van deze grondstoffen. In de tijd van het communisme verandert er echter een tweetal zaken. Ten eerste is de schaal waarop de mijnbouw gepleegd wordt, vele malen groter dan in de Middeleeuwen. Jelenia Góra is een belangrijk gebied om de zware industrie te voorzien van de nodige toevoer van grondstoffen.

De andere verandering zit in de behoefte aan andere grondstoffen. Naast metaalerts bevat het Izergebergte ook uranium. Deze grondstof is in hoge mate radio-actief. In Kopaniec werd in de jaren vijftig een uraniummijn geopend. Dit betrof, in tegenstelling tot veel mijnen ten noorden van Jelenia Góra, een mijn met schachtbouw waardoor de directe impact op het zichtbare landschap beperkt bleef.

De onzichtbare effecten van de mijnbouw in deze periode zijn echter nog altijd merkbaar. Ik kom hier uitgebreid op terug in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk. In de theorie laat kaart 3.9 al zien dat Jelenia Góra in de zwarte driehoek ligt. Dit houdt in dat de vervuiling door zware industrie in dit gebied dusdanig is dat complete bossen afsterven in de communistische periode. De zware metalen in de uitstoot van de fabrieken zorgen ervoor dat de zuurgraad van de regen zo hoog is dat de bomen afsterven. Naast luchtverontreiniging is er ook sprake van vervuiling van de bodem. De uraniummijnen en open mijnpitten zorgen voor enorme vervuiling van bodem en grondwater.

Huizenbouw

Het contrast tussen gebouwen uit de Duitse periode en uit de communistische periode is groot. Op het platteland is de aanwezigheid van de communistische 'blokbouw' niet zo dominant. In Jelenia Góra (stad) is het verschil des te groter. Waar Jelenia Góra in de Duitse periode vooral gericht was op toerisme, werd de stad in de communistische periode een arbeidersstad. Er werd een textiel fabriek opgericht en de arbeiders werden in de buitenwijken van de stad gehuisvest. Het verschil in uitstraling tussen het centrum en de wijken aan de rand van de stad is dan ook enorm. Daar waar in het centrum de Duitse relictten (zie afbeelding 4.6) de overhand hebben, is in de buitenwijken de communistische laag het meest prominent aanwezig (zie afbeelding 3.11).

Afbeelding 3.11: De Sovjet 'blocs' in de wijken buiten het centrum van Jelenia Góra (stad) (Foto's: Rik van den Boogaart)

Vervuiling

In de theorie is al aan bod gekomen dat Jelenia Góra in de socialistische periode ernstig vervuild raakte. De redenen hiervoor waren de ontwikkelingen van de industrie in het gebied zelf (grootschalige mijnbouw), maar vooral ontwikkelingen in de gebieden rond Jelenia Góra. Ten westen (Dresden), oosten (Katowice) en zuiden (Tsjechisch grensgebied) bevond zich zware industrie. Bij deze windrichtingen kreeg het gebied te maken met aanwezigheid van zware metalen in de atmosfeer, hetgeen zure regen veroorzaakte. Als gevolg hiervan kwam in het gebied massale boomsterfte voor. Het gebied is hiervan nog altijd aan het herstellen (zie afbeelding 3.12).

Afbeelding 3.12: Bomensterfte als gevolg van zure regen is nog steeds zichtbaar in Jelenia Góra. (Foto's: Rik van den Boogaart)

Bovenstaande fysieke veranderingen zijn niet alleen nog steeds zichtbaar in het landschap, maar hebben ook nog invloed op de sociaal-economische structuur in Jelenia Góra. De fysieke veranderingen die hebben plaatsgevonden in de communistische periode moeten gezien worden in een enorme verandering van de sociale structuur van de streek. De veranderingen in dit onzichtbare landschap zal ik hieronder uiteenzetten.

Gedwongen repatriëring: regionale identiteit en verval

De belangrijkste verandering in het onzichtbare landschap vindt plaats direct na de Tweede Wereldoorlog. In paragraaf 3.6.1 staat de achtergrond van deze gebeurtenis beschreven. Ik ga hier in op de gevolgen voor Jelenia Góra van de gedwongen repatriëring. Onderstaande veranderingen in verschillende sectoren in Jelenia Góra zijn op meer of mindere wijze verbonden met de verdrijving van het Duitse volk uit Silezië.

Door de eeuwenlange aanwezigheid van de Duitsers, was er in het gebied een duidelijke Duitse cultuur ontstaan tegen het einde van 1945. Door het vertrek van de Duitsers, verdween ook culturele eenheid van het gebied. Dit was het gevolg van de verschillende gebieden van herkomst van de nieuwe bewoners. Omdat uit verschillende oostelijke gebieden (Oekraïne, Wit-Rusland, Noordoost-Polen) mensen werden verplaatst, ontstond een mengelmoes van verschillende regionale identiteiten.

Het gebied verloor hierdoor haar identiteit, er ontstond geen nieuwe cultuur. Jan Zaprucki, wiens ouders uit Oekraïne en Wit-Rusland kwamen, verwoordt het als volgt:

„Aber da kamen auch Leute von den Ostgebieten Polens, und die haben verschiedene Arten von Kultur mitgebracht. Sie haben sich gegenseitig auch beobachtet und geguckt was man hier isst, und was man hier macht mit Weihnachten und das war auch verschieden. Und dann hat man sich gefragt, welche Kultur haben wir hier. Haben wir eine gemeinsame Kultur? Eigentlich nicht, eine Frau kommt aus Weiß-Rusland, die nächste aus Ukraine. Und es gab ganz andere Meinungen, ganz andere Lieder, Tänze, Traditionen, man sprach anders.

Und die Kultur war so eine Mischung hier zuerst. Und die Leute waren nicht mehr so wie die Deutschen. Die Deutschen arbeitsam, sparsam, und sie haben etwas geschaffen. Und die Kultur im Osten, sie kamen hier, haben das beobachtet und wie die Vandalen nach Rom, sie haben zuerst alles vernichtet und dann haben sie geguckt und gedacht: „naja, vielleicht bauen wir was.“

De massale aanwezigheid van achtergelaten Duitse bezittingen leidde er dus toe dat de nieuwe bewoners van het gebied er niet aan dachten een eigen cultuur op te bouwen. Belangrijk hierin is dat de verwachting was dat de Duitsers slechts tijdelijk weg zouden blijven. De gevolgen van de houding wordt door Zaprocki als volgt beschreven:

„Da im Osten, da gab es keine Ställe mit Stein. Die Leute da haben in Schuppenartige Häuser gewohnt. Da war nicht so entwickelt. Wenn sie hier kamen, sie haben gedacht, das ist ein Wenig zu groß. Das braucht man nicht so viel. Nicht so viel Land. In Ukraine sie haben nur wenig Land; 10 der 15 Hektar vielleicht. Und das war genug für die ganze Familien und ein wenig Verkauf. Und hier, war das Land 30 Hektar. Es war schwer das alles anzubauen mit Pferden. Er hat auch in Jelenia Góra gearbeitet, und hat die Landwirtschaft geführt. Er hat erzählt auch, es gab ein Binder bei uns. Und die Maschine was schon so kompliziert, das mein Vater nicht gewusst hatte wie das bedient werden muss. Er hat so etwas rund gefragt und dann hat man ihm gezeigt wie man die Maschine gebrauchen muss. Die Maschine war auf die 20-er Jahre, und er hat funktioniert bis 1980. Der Vater hat das sehr gut unterhalten.

Die Drainagen waren auch sehr kompliziert. Sehr viele Gräben, viel Wasser unter der Erde. Wir haben das manchmal repariert, wenn es zu nass war. Aber meinen Vater war sehr geübt hierin. Die meiste Leute wusste nicht wie alles zu reparieren oder zu unterhalten. Es gab Wasserleitungen, die Leute waren davon überrascht und wenn das kaputt ging, dann, ja, könnte man das nicht reparieren und wollte man das nicht reparieren, weil die dachten; das lohnt sich nicht, weil die Deutschen wieder zurück kommen. Am Anfang dacht man so, und nach einige Jahre, wenn man gesehen hat das die Deutsche nicht mehr zurückkommen werden, war es für viele Sache zu spät es zu reparieren.“

De 'brain-drain' die plaatsvond, had zijn weerslag op de sociale structuur van het gebied. De Duitse kennis van het gebied was op alle fronten groter dan de kennis van de Oost-Polen die in naar het gebied werden gebracht. Zoals hierboven beschreven, leidde dit op verschillende fronten tot verval van de streek. De sectoren waar de 'brain-drain' het hardste toesloeg, was het onderhoud van huizen, irrigatie-systemen en de landbouw.

Afbeelding 3.13: Gebouwen uit de Duitse periode werden niet onderhouden. Dit heeft geleid tot een grote hoeveelheid ruïnes in het landschap van Jelenia Góra. (Foto's: Rik van den Boogaart)

Zoals Zaprucki al aangeeft, werden overbodige Duitse huizen en meubels afgebroken en als brandhout gebruikt. In de dorpen, die nog altijd niet zoveel inwoners hebben als in de Duitse tijd, zijn de gevolgen hiervan nog steeds zichtbaar (zie afbeelding 3.13).

Het verval van huizen had invloed op de uitstraling van het gebied, maar minder op de sociaal-economische structuur op dat moment. Er waren immers een overschot aan huizen. Het verval van de irrigatiesystemen en kennis van landbouw had daarentegen enorme impact op de sociaal-economische ontwikkeling van het gebied. De economie van Jelenia Góra dreef in de Duitse tijd op twee sectoren, namelijk landbouw en toerisme. De verwaarlozing van de streek na de Tweede Wereldoorlog had directe invloed op de landbouw. Beperkte kennis over het complexe irrigatiesysteem maakte onderhoud onmogelijk, met dichtslibbing van de kanaaltjes als gevolg. De beperkte kennis van de door de Duitsers gebruikte landbouwmachines zorgde ervoor dat deze niet optimaal gebruikt werden. In sommige gevallen werden ze zelfs gedemonteerd om de losse onderdelen te kunnen verkopen. Beide voorbeelden hadden directe impact op het landbouwsysteem.

Ook het toerisme had te lijden onder de fysieke achteruitgang van de streek. Het Izergebergte was in de Duitse tijd een populaire plaats voor toeristen. De combinatie van bergen, open landschappen en de aanwezige thermische bronnen maakte dat vele Duitsers hun vakantie in dit gebied doorbrachten.

Na de repatriëring zorgde verschillende zaken ervoor dat het toerisme terugliep. Het verval van de regio, zowel het fysieke verval op lokale schaal als de vervuiling die de zware industrie veroorzaakte, maakte dat de regio minder aantrekkelijk werd. Daarnaast hadden de nieuwkomers geen ervaring met toerisme. In Oost-Polen bestond een mono-economie van kleinschalige landbouw.

Een laatste nadelige verandering voor het toerisme was dat in het communistische stelsel herbergen staatsbezit werden. Individueel reizen werd beperkt en bepaalde gebieden in het Izergebergte werden afgesloten. Door deze veranderingen namen de inkomsten in de toeristische sector af, waardoor herbergen in verval raakten.

Samenvatting

Anders dan de Germaanse periode, heeft de communistische periode duidelijke sporen achtergelaten in zowel het zichtbare als het onzichtbare landschap. Deze sporen worden door de huidige bewoners over het algemeen als zeer negatief beschouwd. Daar waar het Duitse landschap culturele rijkdom, welvaart en ontwikkeling uitstraalt, wordt het communistische landschap geassocieerd met afbraak, armoede en verval.

Door de chronologie van de lagen in het landschap, zijn de sporen uit de communistische periode relatief gemakkelijk te analyseren.

Het communistische landschap in Jelenia Góra valt uiteen in een stedelijk en ruraal landschap. Het stedelijke landschap wordt gevormd door contrasten tussen het traditionele Duitse centrum en de grijze communistische buitenwijken. In communistische rurale landschap wordt vooral gekenmerkt door stagnering.

Het communistische landschap valt ook uiteen in een fysiek, of zichtbaar, landschap en het onzichtbare landschap. De communistische laag heeft, veel meer dan andere lagen, fysieke relicten achtergelaten in zowel het urbane als het rurale gebied in Jelenia Góra. De fysieke relicten bestaan uit de typerende huizenbouw, deels gecollectiviseerde landbouw, mijnbouw, en de gevolgen hiervan op het gebied van vervuiling. Meer dan in andere lagen zijn er echter ook nog vele relicten in het onzichtbare landschap terug te vinden. Vaak liggen deze non-fysieke elementen ten grondslag aan veranderingen in het zichtbare landschap. De overkoepelende non-fysieke verandering in Jelenia Góra is de enorme volksverhuizing die heeft plaatsgevonden vlak na de Tweede Wereldoorlog. Alle andere non-fysieke ontwikkelingen in het gebied zijn hierdoor beïnvloed. Hierbij doel ik op de mogelijkheid tot het doorontwikkelen van de land- en mijnbouw; de brain-drain van het gebied en de manier waarop de streek werd onderhouden door de Oost-Polen; en de stagnering van toeristische ontwikkelingen.

3.6 I: Polen en Jelenia Góra in de post-communistische periode

Na de val van de Muur dient zich de laatste periode aan in Polen. Na 40 jaar onder communistisch Sovjet-bewind te hebben gelegen, kan Polen in alle vrijheid toenadering zoeken tot West-Europa. In deze paragraaf wordt bekeken welke veranderingen er in het landschap hebben plaatsgevonden na 1989. Ik behandel de belangrijkste punten van deze omslag op eenzelfde wijze als Rugg heeft gedaan met voorgaande lagen. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van het schema dat door Rugg wordt gehanteerd (zie p. 11). Omdat het hier gaat om de nieuwe, post-communistische laag, vul ik eerst systematisch de concepten in die Rugg ook gebruikt heeft voor de eerdere lagen. In de vorige lagen heb ik dat niet gedaan, maar omdat het hier een nieuwe, niet eerder beschreven laag betreft denk ik dat het invullen van de concepten noodzakelijk is voor de situatie in het post-communistische tijdperk.

3.6.1 De concepten

Landscape relics

Na de val van de Muur kwam in Polen de omslag van communisme naar kapitalisme en van dictatuur naar democratie. De periode van het communisme heeft echter diepe sporen in het landschap achtergelaten. Het ideaalbeeld van het socialisme om geografische verschillen te elimineren heeft geleid tot een landschap dat onlogisch in elkaar zit. De ruimtelijke planning in het socialistische tijdperk was erop gericht om geografische tegenstellingen te elimineren, en op zoveel mogelijk vlakken gelijkheid te bereiken. Zware industrie werden daardoor niet geplaatst in een regio met de dichtstbijzijnde aanwezigheid van grondstoffen, maar in een regio waar de werkloosheid moest worden teruggedrongen. De beslissing om zware industrie te ontwikkelen werd op staatsniveau genomen, zonder ook voor marktwerking. Door verspreiding op basis van 'verticale besluitvorming' (top-down) was de efficiëntie vaak zo laag dat de investering van de staat zich niet uitbetaalde. Dit landschap, zoals beschreven in paragraaf 6.2 vormt de basis waarop post-communistisch Polen verder moet bouwen. Kijkend naar de fysieke kenmerken van het landschap, heeft het communisme de zware industrie met alle vervuilende effecten achtergelaten. Een ander effect op het zichtbare landschap is de collectivisering van de landbouw geweest. Hoewel Jelenia Góra wat dit proces betreft in een grensgebied zit, zijn grote delen van de Poolse landbouw gecollectiviseerd. De omstandigheden waarin boeren op deze grootschalige bedrijven moesten werken waren vaak abominabel. In de steden is de communistische stijl nog terug te vinden in de stadsplanning. 'Blocs' van flatgebouwen werden neergezet om zoveel mogelijk mensen te kunnen huisvesten.

Cultures

De tweede stap in het schema van Rugg is cultures. De transitie van communisme naar kapitalisme betekende een enorme cultuuromslag. Polen heeft gedurende de geschiedenis altijd sterke hang naar West-Europa gehad. Zelfs in de communistische periode, waarin contact met het Westen eigenlijk helemaal niet mogelijk was, nam Polen een speciale plaats in door het communistische collectiviseringsproces deels tegen te houden. Ook de sterke positie van de Solidarnosc geeft aan dat het verzet tegen de macht van de Sovjet-Unie in Polen dicht aan de oppervlakte lag.

Deze instelling zorgde ervoor dat Polen al vrij snel na de val van het communisme betrokken werd bij Europese samenwerkingsverbanden. Een voorbeeld hiervan is het Europese samenwerkingsverband Euregio Nysa dat al in 1991 werd opgestart tussen Polen, Tsjechië en Duitsland. De term cultures weerspiegelt volgens Kniffen "[...] the composition of historical ideas which are expressed geographically in the landscape." (Kniffen, 1936, p. 179-193). Vanuit deze definitie kan de positieve houding van Polen richting Europa goed verklaard worden. Immers, de achtergebleven "*historical ideas which are expressed in the landscape*" zijn voor veel Polen een herinnering aan het communisme.

Meer nog dan fysieke veranderingen, betekende de omslag ook dat de sociale structuur van Polen veranderde. De veranderingen in het tastbare landschap (industrie, landbouw en stedenbouw) zijn de zichtbare uitwerkingen van veranderingen in het onzichtbare landschap. Ook deze onzichtbare processen heb ik in paragraaf 6.2 al uiteengezet, en zal ik hier slechts kort benoemen. Belangrijke veranderingen zijn relatieve etnische homogeniteit, economische groei door meerjarenplannen, autarkische maatschappijen, wegvallen van de pre-communistische tradities. In de periode van het communisme wordt in Jelenia Góra de gehele Duitse geschiedenis verwijderd. Hierdoor is de laag van het communisme nog goed zichtbaar in het landschap. Samen met de aanwezige 'landscape relics' vormt het concept 'cultures' de historische basis van Polen waarop de nieuwe Europese laag in het landschap vorm krijgt. De eerste stap in de analyse van die laag wordt gezet door invulling te geven aan het concept 'ideologies'.

Ideologies

Het concept ideologies omvat "*the complex of values, beliefs and sentiments that bind together members of a society and so differentiate them from other societies. An ideology provides the behavioural framework for the manner in which a cultural group perceives its environment, the resources it develops from this environment and the kinds of spatial organization it involves.*" (Knight, 1970, p. 383-387).

In tegenstelling tot cultures, dat zwaar overhelst naar tradities die zijn ontstaan vanuit een bepaalde geschiedenis, heeft het concept ideologie veel meer te maken met de actualiteit. Binnen één land bestaat over deze besluiten een zekere mate van consensus. Ideologie beschrijft op die manier een bepaalde richting waarin een natie beslissingen neemt die effect hebben op het landschap. Het is belangrijk om te vermelden dat het concept ideologie vooral van toepassing is op de bestuurlijke laag van een land.

De ideologie van Polen hangt samen met de historische aspecten die hierboven zijn beschreven. De afkeer van het communisme maakt dat de ideologie van het land is om zo snel mogelijk aansluiting te zoeken met het westen.

Processes

Vanuit de landschappelijke en historische basis heeft Polen na 1989 een bepaalde ideologie ontwikkeld. Vanuit deze ideologie worden processen in gang gezet. Deze processen vormen het vierde concept in het schema van Rugg. Met deze processen doelt hij op gebeurtenissen die het landschap veranderen. De processen zijn de uitwerking van het beleid dat op de ideologieën is gebaseerd. Deze gevolgen zijn merkbaar in de samenleving, en hiermee komt een volgend punt aan bod in het schema van Rugg: social change.

Social Change

Het concept van de sociale verandering borduurt voort op het principe van ideologie. Maar waar ideologie vooral vanuit beleidskaders wordt geïnitieerd, slaat sociale verandering terug op de veranderingen die daadwerkelijk in de samenleving plaatsvinden als gevolg van de in het beleid opgenomen ideologieën.

Landscape

Landscape kan gezien worden als de uitkomst van alle hierboven beschreven effecten. Het is de optelsom van historische, politieke, maatschappelijke en economische ontwikkelingen in een bepaald gebied. Ik zal nu verder gaan met de toepassing van deze concepten op Jelenia Góra, zodat er een theoretisch beeld ontstaat van het Europese landschap.

3.6.2 De concepten in ruimtelijk perspectief

Deze paragraaf gaat in op hoe volgens het schema van Rugg de post-communistische laag vorm eruitziet. De bovenstaande elementen ingevuld op basis van kennis uit voorgaande paragrafen van het theoretisch kader. De slag naar het Europese landschap zal gemaakt worden door middel van literatuur uit recenter tijden. Deze 'theoretische' vorming van het landschap is van belang om de daadwerkelijk aanwezige laag in Jelenia Góra te kunnen vergelijken met de theorie. Zodoende is het mogelijk te analyseren welke verschillen er zijn opgetreden en wat de reden van die verschillen kan zijn.

De post-communistische laag moet worden bekeken aan de hand van de geografische achtergrond van Polen. Deze achtergrond is gevormd in de periode vóór 1989. De in de vorige paragrafen beschreven perioden hebben allemaal een bepaalde invloed op de vorming van de nieuwe post-communistische laag. De geschiedenis vormt dus het kader waarbinnen zich de nieuwe laag vormt. Hieronder zal ik uiteenzetten welke elementen invloed hebben op de post-communistische laag en wat die invloed is.

Hierbij maak ik gebruik van het schema dat ook door Rugg gebruikt wordt. Ik zal een korte beschrijving geven van de geografische achtergrond van het onderzoeksgebied. Daarna zal de processen weergeven die in de nieuwe laag spelen. Vervolgens geef ik aan welke ideologieën achter deze processen zitten. Als laatste kan ik aan de hand van deze concepten de veranderingen in het landschap beschrijven.

Geografische achtergrond

Omdat ik dit concept reeds is uitgewerkt in paragraaf twee tot en met zes, behandel ik hier slechts de belangrijkste zaken. Deze geografische achtergrond vormt de basis waarop de nieuwe post-communistische laag zich heeft ontwikkeld. Zoals eerder aangegeven zijn er voor de vorming van de post-communistische laag in Jelenia Góra twee historische lagen van groot belang. De eerste laag is die van de Germaanse kolonisatie en de aansluitende periode van Duitse overheersing. De andere periode die veel invloed heeft gehad op het landschap in het gebied is de

communistic periode. De relictten van de Duitse periode zijn vooral nog in fysieke vorm terug te vinden. Veel huizen in het gebied zijn gebouwd door Duitsers en ook de vormen van nederzettingen verraden Duitse ruimtelijke planning. Daarnaast heeft de Duitse periode invloed gehad op de vorm van de landbouw. In landbouwgebieden zijn nog steeds de patronen van het door de Duitsers ingevoerde drieslagstelsel zichtbaar en Deze relictten stammen uit de late Middeleeuwen. In de Vroege Middeleeuwen zorgden de Duitsers voor de invoering van mijnbouw- en textielindustrie. Ook hiervan zijn nog sporen terug te vinden in het landschap.

De laag die daarbovenop gekomen is, is die van de communistische periode. Ook hiervan zijn nog volop relictten in het landschap aanwezig. Bebouwing in steden en dorpen, overblijfselen van gecollectiviseerde boerenbedrijven, zware industrie en leegstaande fabriekshallen herinneren aan de periode van het communisme. Deze relictten zijn, ook in het post-communistische landschap, prominent aanwezig. Jelenia Góra ligt wat betreft veel veranderingen in de communistische periode in een grensgebied. Polen vertolkt binnen het geheel van Sovjet-staten sowieso al een 'liberale' rol. Het communisme in Polen was een vorm van Nationaal Communisme, hetgeen aangeeft dat Polen zich de vrijheid permitteerde om de communistische dictaten enigszins naar eigen inzicht te implementeren. Met betrekking tot de collectivisering van boerenbedrijven had dat als gevolg dat bedrijven in Oost-Polen niet gecollectiviseerd zijn. Hoewel het reliëf in deze gebieden daarin een praktische rol speelde, was het zeker ook zo dat veel landbouwgebieden nog onder strikte invloed van de plaatselijke adel stonden.

De cultuur van het onderzoeksgebied wordt ook nog steeds beïnvloed door gebeurtenissen uit het verleden. Het einde van de Tweede Wereldoorlog betekende het einde van de Duitse periode in Jelenia Góra. Met de Duitsers verdween ook de kennis van het goed ontwikkelde gebied. Landbouw, toerisme, waterhuishouding en grondbewerking; de Duitsers hadden in de loop der eeuwen een goed ontwikkelde maatschappij met een enorme kennis van het gebied en technologische expertise. Met de komst van de Oost-Polen brak een periode van verval aan in de streek. De nieuwkomers hadden geen kennis van irrigatiesystemen, machines, stenen huizenbouw of landbouw in het reliëfrijke gebied. Daarnaast waren ze ervan overtuigd dat de Duitsers binnen vijf jaar weer terug zouden keren. Daarom pleegden ze geen onderhoud aan de huizen, en stookten ze meubilair en steunbalken op. Huizen stortten massaal in, maar er waren er stonden er genoeg leeg om een nieuwe woning te betrekken.

Ook op cultureel gebied vertolkt Jelenia Góra een uitzonderingspositie. In veel Midden-Europese gebieden is er sprake van een mix van verschillende etnische groeperingen. Omdat het gebied rondom Jelenia Góra eeuwenlang Duits is geweest, heeft het gebied zich weten te onttrekken aan de multinationalistische processen zoals die in de Balkan hebben plaatsgevonden. Ook de opkomst van het nationalisme dat voorkwam uit de voortdurende onderdrukking van verschillende volken in de multinationalistische periode, heeft hier minder effect gehad dan elders in Midden-Europa. Het gebied is dan qua cultuur tot en met de Tweede Wereldoorlog Duits geweest. Na de oorlog ontstond er een 'cultuurvacuüm'. Er werden mensen vanuit verschillende gebieden naar Jelenia Góra gedeporteerd, zodat er een mengelmoes van identiteiten ontstond. Dit vacuüm begint zich langzaam te vullen, maar nog steeds is Jelenia Góra een streek zonder eigen identiteit.

In de nadagen van de communistische periode is het verzet tegen het stelsel groeiende. Binnen het steeds lossere autarkische beleid zoekt Polen meer en meer contact met het buitenland. De val van de Muur in 1989 wordt dan ook als een zegen beschouwd, en Polen zoekt meteen toenadering tot het westen.

Het Europese proces in Polen

Vanaf de val van de Muur is het proces van Europeanisering in gang gezet. In 1991 werd de Euregio Nysa opgericht. Deze internationale samenwerking moet de economische samenwerking tussen Duitsland, Tsjechië en Polen versterken. In 1998 trad Polen toe tot de NAVO en in 2004 tot de Europese Unie.

De post-communistische laag wordt nog steeds beïnvloed door de communistische periode. De manier waarop we dit terug kunnen zien in het sociale landschap is de manier waarop mensen naar Europa en de Poolse toetreding tot de EU kijken. Jongere generaties zijn over het algemeen veel positiever over de Europese Unie. Ondanks de huidige Eurocrisis wijzen zij, veel vaker dan ouderen, naar de voordelen die de toetreding Polen heeft opgeleverd. Oudere mensen zien vaker nog de voordelen van het communistische stelsel. Vaak hadden zij in de communistische tijd een kleinschalig boerenbedrijf dat hen genoeg opleverde om te kunnen leven. De staat kocht de producten op voor een bepaalde prijs. Omdat veel bedrijven in Jelenia Góra niet gecollectiveerd werden, konden deze boeren tot aan de toetreding tot de EU relatief kleinschalig blijven produceren. Toen het Europese landbouwbeleid werd ingevoerd, had dat desastreuze gevolgen voor de kleinschalige boer. Er was vaak geen geld om te investeren, en de marktprijs van de producten was veel lager dan in de communistische tijd. Veel boerenbedrijfjes gingen dan ook over de kop. Ook hiervan zijn de sporen in het huidige landschap nog zichtbaar.

De ideologie van Polen na 1989 was echter duidelijk. Tegen het einde van de het millennium moet Polen toegetreden zijn tot de EU. Hiermee zet Polen het beleid waarmee het eind jaren '80 al mee is begonnen. Destijds werd nieuw Sovjet-beleid niet langer geaccepteerd door Poolse leiders en Polen keerde het oude Oost-Europa de rug toe. In Jelenia Góra komt deze ideologie tot uitwerking in het Euregio project Nysa. Dit grensoverschrijdende samenwerkingsproject tussen Duitsland, Tsjechië en Polen is een goed voorbeeld van hoezeer men in Polen verlangde naar de aansluiting bij Europa. In tegenstelling tot eerdere perioden, werd het centrale beleid nu breed gesteund door de bevolking.

De belangrijkste processen die plaatsvinden in het Poolse landschap na de val van de Muur zijn vooral terug te vinden in het onzichtbare landschap. Hoewel de meest zichtbare veranderingen in het landschap zelf plaatsvinden (riolering, infrastructuur, renovatie, toeristische faciliteiten) is het leven van de lokale bevolking vooral beïnvloed door niet-zichtbare veranderingen. Deze veranderingen zijn vooral gericht op economische ontwikkeling, verbetering van de levensstandaard van mensen, en de omschakeling van plan- naar markteconomie. De relicten (akkers, fabrieken, oude hotels) uit eerdere lagen worden steeds minder gebruikt, omdat er de markteconomie niet voldoende vraag creëert om deze open te houden. Veel van de processen na 1989 hebben dan ook een enorm effect op het volgende concept: sociale change.

De sociale veranderingen in de Poolse maatschappij na 1989 zijn enorm. Ondanks het feit dat Polen altijd zeer positief tegenover West-Europa heeft gestaan, zijn niet alle veranderingen in het sociale leven van de Polen positief te noemen. In Jelenia Góra, van nature een gebied met kleinschalige landbouw, zijn veel kleine boerenbedrijven niet opgewassen tegen de Europese schaalvergroting. Zij kunnen niet produceren voor de Europese marktprijs, omdat de concurrentie met de grootschalige boerenbedrijven niet te winnen is. Als gevolg hiervan trekken sommige boeren naar de Poolse laagvlakte, waar wel de ruimte is om een groot boerenbedrijf op te richten. Andere boeren staken hun werkzaamheden en produceren nog slechts voor eigen gebruik.

In de stad zijn de sociale veranderingen positiever. Veel mensen in de stad hebben meer kansen op een baan, doordat ze toegang tot de buitenlandse arbeidsmarkt hebben.

In het volgende hoofdstuk ga ik op basis van de deelvragen en gestelde hypothesen op de verschillende lagen in het landschap van Jelenia Góra. Aan de hand van de vergelijking van de theorie met de praktijk kunnen de deelvragen en hypothesen worden beantwoord. Uiteindelijk leidt dit tot de beantwoording van de hoofdvraag.

3.6 II: Het post-communistische tijdperk in het zichtbare landschap

In tegenstelling tot de andere landschappen, is het de vorming van het Europese landschap een actuele gebeurtenis. De invloed van de Poolse toetreding tot de Europese Unie op het landschap is de focus van dit onderzoek. In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de veranderingen in het landschap in de post-communistische periode. In het theoretisch kader heb ik de theoretische concepten van Rugg geprojecteerd op het Europese landschap in Polen. In deze paragraaf zullen de concepten aan de hand van concrete voorbeelden worden uitgewerkt.

De meest opvallende zichtbare veranderingen in het landschap hebben te maken met mijnbouw, landbouw, toerisme en infrastructuur. De meeste veranderingen hebben echter plaatsgevonden in het onzichtbare landschap. Deze behandel ik onder de kopjes regulering, open grenzen, identiteit en economie.

Mijnbouw

Mijnbouw speelt als sinds de technologie door de Duitsers werd ingevoerd een belangrijke rol in de ontwikkeling van het gebied. Het vormde in de Middeleeuwen een belangrijke pijler onder de lokale economie. Na de Germaanse periode werd de schaal van de mijnbouw enorm vergroot. Onder socialistisch beleid werden enorme mijnen geopend om de zware industrie in de rest van Oost-Europa van voldoende grondstoffen te voorzien.

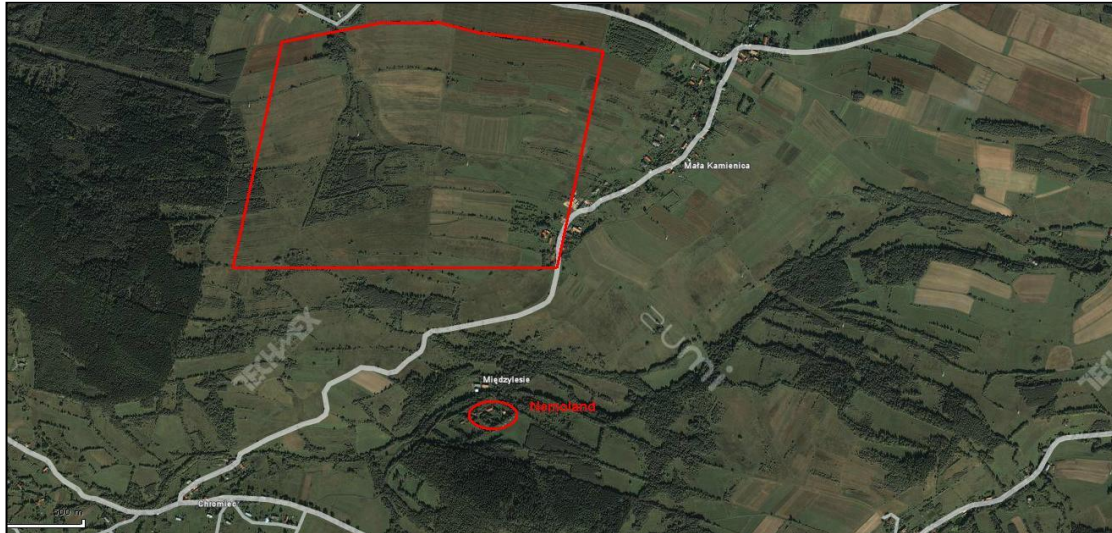
Ook in de post-communistische laag speelt de mijnbouw een rol. Het gebied rond Jelenia Góra kent daardoor een enorme rijkdom aan verschillende ertsen, die allemaal relatief dicht aan de oppervlakte zitten. Stijgende prijzen voor grondstoffen op de wereldmarkt zorgen ervoor dat het economisch weer aantrekkelijk wordt het gebied te exploiteren voor mijnbouw.

In het gebied wordt gezocht naar grondstoffen voor de porceleinindustrie (leuciet), basalt en uranium. De eerste mineralen worden gewonnen in dagbouw: open mijnputten die steeds dieper worden uitgegraven. De uitgegraven rotsen worden vergruisd en gebruikt in de wegenbouw. Hoewel de open mijnputten een aanslag zijn op de esthetiek van het landschap (zie afbeelding 3.14), vormen zij geen directe bedreiging voor het milieu of volksgezondheid. Anders ligt dit bij de winning van uranium. Al in de communistische periode werd er in het gebied gezocht naar deze radioactieve stof. Deze mijnen zijn veelal eind jaren tachtig gesloten, maar onduidelijk is in hoeverre de mijnschachten straling lekken en of er radioactieve elementen in het grondwater terecht zijn gekomen.

**Afbeelding 3.14: Dagbouw in een basaltmijn in het westen van Stara Kamienica anno 2012.
(Foto: Rik van den Boogaart, 2012)**

Katarzyna Andrzejewska, raadslid van de gemeente Stara Kamienica, en actief in het verzet tegen de komst van de mijnbouwindustrie, stelt dat de precieze plannen van het mijnbouwbedrijf niet duidelijk zijn. Daardoor is het moeilijk voor de bewoners om een strategie te kiezen om de komst van de mijn tegen te houden. De Poolse mijnbouwfirma Pol Skal heeft een stuk grond aangekocht, 15 kilometer ten westen van Jelenia Góra (stad) (zie kaart 3.12) om proefboringen te doen.

Kaart 3.12: De heuvelkam, opgekocht voor proefboeringen, nabij Nemoland en Jelenia Góra. (Bron: Mapy Zumi, 2012, bewerkt.)

De plaatselijke bewoners zijn bang dat er bij deze proeven al onherstelbare schade wordt aangericht aan het landschap. Door lokaal verzet en juridische procedures zijn tot op heden alle mijnbouwactiviteiten tegengehouden. Op nationaal bestuurlijk niveau wordt echter gewerkt aan een wet die lokale bestuurlijke besluiten kan vetoën. De mensen in Jelenia Góra zijn bang dat deze wet speciaal voor deze zaak is ontworpen.

De mijnbouw is op meerdere gebieden een gevaar voor de regio. Hoewel Pol Skal heeft toegezegd te zullen investeren in de regionale ontwikkeling van Jelenia Góra, is Katarzyna van mening dat deze investeringen op de lange termijn niet lonen:

“But the problem is that this short sighted vision [of the national government] creates a problem. True, short term land taxes will rise, creating income. But the costs because of damage to the landscape and environment will be ours. Because the practice is that after exploiting the resource, the company goes bankrupt. The costs are so high in the end, so there is no money left in the company to clean up their mess. Then it’s the problem of the local government and the tax payers. And what’s lost in the meantime, is also our costs.”

Genoemde kortzichtigheid wordt ook aangehaald door Jozef Zaprucki. Hij stelt dat de mijnbouw slechts winst op korte termijn oplevert. De in zijn ogen belangrijkste inkomstenbron op de lange termijn (toerisme) wordt echter vernietigd door toedoen van de mijnbouw:

[The strongest point of Jelenia Góra is] tourism. Organic farming and everything which is connected to pure nature. We have the landscape. You have contact to the pure nature. And you are alone; it is not the situation that you are in between hundreds of thousands of people. You can just have the profit of being in contact with nature. I think it is a big capital. So tourism combined with this establishment of contact with nature is the strong point. I think it is the future.

The problem [with mining] is the fact that there is the Mendaleev-table in the mountains here. It produces a tension. The industry wants the profit of the resources but the people don’t want the mining, because it destroys the nature. I don’t think that mining could bring real profit for the people here. Maybe only for the mining company itself in a capitalist way. They would only destroy the landscape, and maybe more. But it is a really big conflict.”

De echte problematiek van het landschappelijke element mijnbouw komt hiermee in verband te staan met een volgend relict; toerisme.

Toerisme

Toerisme speelt in meerdere perioden een rol in het landschap van Jelenia Góra (zie afbeelding 3.14) Ook in het post-communistische landschap zorgt toerisme voor de nodige verandering.

Afbeelding 3.14: Van de 18^e eeuw tot en met 1945 was er voldoende toerisme in Jelenia Góra om relatief grote hotels en herbergen open te houden. Links een hotel in Jaroszyce, rechts een oude herberg langs de oude weg naar Kopaniec. (Foto's: Rik van den Boogaart, 2012)

Inwoners van het gebied zien toerisme als een belangrijke potentiële bron van inkomsten. Het toerisme dat zich ontwikkelt is echter kleinschalig. Agro-tourisme is heel populair in de streek. Vaak zien boeren de mogelijkheid om naast hun agrarische mogelijkheden nog wat bij te verdienen door het verhuren van kamers. In andere gevallen wordt toerisme de belangrijkste bron van inkomsten. Zo ook bij Filip Podwinski, die zijn Farma 69-project probeert op te zetten.

"European membership has changed a lot here. That is the main reason that we got into this [touristic project], there was a lot of money for developing the rural areas. One of the most popular ideas for the farmers is just build few rooms and open an agrotourist house, farm whatever. And they got easy money for it. Obviously some did a greater development with places for horses and cows. I get really excited when people are using this money efficiently and they done it for the right purpose. It was the change that we wanted to see in Poland, that's why we voted for the membership. And now, like in this small village, there are around ten agrotouristic houses. Which is a lot, but also this is really nice region."

Vanuit de EU zijn er veel mogelijkheden voor particulieren om subsidies te krijgen voor regionale ontwikkeling. Veel mensen denken daarom na over de mogelijkheden om toeristische activiteiten aan huis te ontwikkelen. Toerisme wordt, zowel door de bewoners als door de EU, gezien als een kans. Dit blijkt uit het feit dat veel bewoners zich oriënteren op de mogelijkheden in deze richting, en dat de EU hiervoor subsidies beschikbaar stelt. Toch zien mensen niet alleen voordelen in het subsidiesysteem. Omdat de EU subsidieert, kan zij ook eisen stellen. Jan Zaprucki zegt hierover:

"Früher war Tourismus sehr, sehr wichtig und man verdiente viel Geld daran. Und auch heute ist die wichtigste Richtung der Gemeinde noch immer Tourismus. Landwirtschaft funktioniert nur noch auf einem Hof. Industrie gibt es hier kaum. Man kann sich hier nur auf Tourismus einstellen, und die Gemeinde unterstützt das. Aber die Initiative muss aus der Bevölkerung kommen, nicht aus der Gemeinde. Aber, wenn man ein Projekt starten will, muss man selbst auch Geld investieren darin, 30% oder etwas. Wenn ich hier ein Zimmer machen möchte, müsste ich vielleicht 20.000 Zloti investieren. Dann brauche ich ein extra Badezimmer, extra Eingang, extra Küche. Und das darf nicht so gerade der Standard sein. Das kostet viel Geld. Und mit nur einem Zimmer, lohnt das nicht. Man müsste dann fünf oder sechs Zimmer haben, für 15 Personen. Und die EU Projekte sind darauf gerichtet, um Leuten die damit anfangen zu helfen. Aber die Initiative muss von den Menschen selbst kommen."

De ontwikkeling van het toerisme in Jelenia Góra is in meerdere opzichten paradoxaal. Mensen zijn zich over het algemeen bewust van de toeristische kracht van het gebied en van het roemruchte toeristische verleden in de latere Duitse periode. Ook zijn zij zich bewust van de negatieve impact die het communistische beleid heeft gehad op het toerisme. Restricties en collectivisering van toeristische faciliteiten zorgden voor een neergang van inkomsten uit toerisme. Daarnaast zorgde de milieuvervuiling en de boomsterfte ervoor dat de regio minder aantrekkelijk werd voor toeristen. Dit effect bleef ook na de val van de Muur een belangrijke negatieve invloed te hebben op Jelenia Góra. Inmiddels is het milieu dusdanig hersteld dat ook de aantrekkingskracht van het gebied op toeristen weer toeneemt. Mensen in de regio zien deze ontwikkeling en proberen hierop in te spelen door te investeren in kleinschalig, duurzame vormen van toerisme. Hierin worden zij gesteund door de EU.

Aan de andere kant zorgt de vrije marktwerking van de EU er ook voor dat er mijnbouw in het gebied kan plaatsvinden. Hoewel de EU niet direct steun verleent aan mijnbouwbedrijven, zorgt het systeem ervoor dat mijnbouwbedrijven relatief makkelijk grond kunnen aankopen en exploiteren. Het is vreemd te noemen dat de EU investeert in toerisme en tegelijkertijd weinig kan doen aan de komst van mijnbouw. Hierdoor ontstaat een situatie waarin de EU geld steekt in een sector, die door de komst van de mijnbouw zeer weinig kans van slagen heeft. Het lijkt erop dat de mensen in Jelenia Góra deze tegenstrijdigheid wel inzien. Dorpsvoorzitter Marcin stelt:

"In all of these villages we are living from tourism. And this is the best way for sustainable economic growth in this region. And we are coming back to this. We don't need uranium mines or something like that. Because, tourist and mines don't combine."

De mijnbouw beïnvloedt vooral het toerisme in de regio. Naast de ondoorzichtige handelswijze van de mijnbouwbedrijven speelt er nog een probleem in het bestrijden van de komst van de mijnbouw. Hierover sprak ik met Marlèna en Anzeh. Marlèna werkt aan een website die toerisme in Jelenia Góra moet stimuleren. Zij is van mening dat mensen in Jelenia Góra er nog niet voldoende van zijn doordrongen dat ze in een Europese democratie leven.

"I think [the council] tries to stop [the coming of the mine], and they should. Because everyone is against and they have to listen to the people. [...] But sometimes, the politics are not transparent. There was this village where the mayor already signed these contracts, while the people didn't even know about the plans yet. The problem is that... people still have to get used to that we have power as citizens. We should use this power, we have to let know what we want and what we don't want."

Toerisme brengt dus veranderingen teweeg in het landschap (zie afbeelding 3.15). Zowel zichtbare als onzichtbare toeristische ontwikkelingen zijn gaande in Jelenia Góra. De zichtbare ontwikkelingen zijn de komst van de agro-toeristische boerderijen en de toenemende informatievoorzieningen in het gebied. Daarnaast vormt ook de mijnbouw een zichtbare ontwikkeling met directe invloed op het toerisme. Onzichtbare toeristische ontwikkelingen vinden plaats op verschillende politieke niveaus en betreffen het verschaffen van subsidies aan particulieren en het opstellen van verplichtingen waaraan faciliteiten moeten voldoen vanuit de Europese Unie.

Afbeelding 3.15: Veranderingen in het post-communistische landschap: agro-toerisme en informatievoorzieningen. (Foto's: Rik van den Boogaart, 2012)

Landbouw

In het Europese landschap speelt landbouw een grote rol. Na de invoering van het communistische landbouwbeleid werden boerenbedrijven gecollectiviseerd. In Polen is dit proces nooit afgerond. Jelenia Góra bevindt zich op de grens van gecollectiviseerde en niet-gecollectiviseerde bedrijven. In de communistische periode was dit geen probleem. Ook kleine bedrijfjes konden hun productie tegen gegarandeerde prijzen verkopen.

Na de val van de Muur kreeg Polen toegang tot de Europese markt. Hierdoor werd het voor kleinere bedrijfjes al een stuk moeilijker om te overleven. De prijzen op de Europese markt waren namelijk laag door de aan lidstaten toegekende landbouwsubsidies. In deze periode zijn dan ook veel kleine boeren verdwenen.

Na toetreding van Polen tot de EU was het niet alleen de lage marktprijs die een probleem vormde voor de boeren. Ook nieuwe, zeer strikte regelgeving zorgde ervoor dat het boerenbestaan in Jelenia Góra erg moeilijk werd. Schaalvergroting was voor de meeste boeren geen optie, maar eigenlijk wel de enige uitweg. Slechts een enkele boer is het gelukt om in de regio te blijven, te fuseren met andere boeren en te voldoen aan de Europese regelgeving. Veel boeren zeggen over de schaalvergroting: "Wat de communisten niet is gelukt, is alsnog door EU doorgedrukt".

Jan Zaprucki stelt dat er vóór de Poolse toetreding veel werd geïnvesteerd in de landbouw. Na 2004 kon de regio echter niet meer mee met het stringente Europese landbouwbeleid:

„Wenn die Wende kam, dann kamen die Waren von Westen nach Polen. Und da kamen auch die Maschinen, man hat im Westen Maschinen gekauft und die alten gebrauchten Maschinen hat man hier [repariert]. Wir haben viel importiert, von Deutschland, Holland. Und nach einiger Zeit konnten wir hier selbst den Markt decken mit eigenen Produkten [...] Das war am Anfang so.[...]

Nach 2004 dann kam das Geld schon offiziell von der Europäischen Union, und dann wissen wir auch die Geschichte; nämlich das viel Geld reinkommt, und man kann viele Projekte, viele infrastrukturelle Sachen finanzieren. Das ist eine ganz gute Entwicklung. Aber wenn man die Agrarstruktur beobachtet, dann sieht man nicht dass die Wirtschaft sich entwickelt hat wie man gedacht hätte. Man legt alles still, weil das nicht mehr lohnt. Mindestens, hier in dem Gebiet. Der Boden ist sehr schlechter Qualität, das ist klar. Aber für Rindern, Schafe, es ist gut. Aber das lohnt sich nicht mehr. Und vielleicht hat die Regierung viele schlechte Entscheidungen genommen. Man hat die Landwirtschaft eigentlich kaputt gemacht. Es gab hier viele landwirtschaftliche Betriebe, und die haben ganz gut funktioniert. Aber sie hatten zu kurze Zeit sich umzustellen, sie konnte die Umstellung nach Kapitalismus nicht finanzieren.“

De regio is door meerdere oorzaken (brain-drain van Duitse kennis na Tweede Wereldoorlog, moeilijk verbouwbare grond, moeilijk aan te passen op schaalvergroting, technologisch achteropgeraakt in communistische periode) niet klaar om te anticiperen op het Europese beleid. Het Europese landbouwbeleid houdt hier geen rekening mee. Dit heeft meerdere gevolgen voor de vorming van het landschap. Veel boeren zijn uit de streek weggetrokken naar het noorden van Polen. In de vlakke daar is genoeg ruimte voor grote boerenbedrijven.

Afbeelding 3.16: Oude boerderijen worden gerenoveerd tot vakantiehuizen. (Foto: Rik van den Boogaart, 2012)

De boerderijen worden steeds vaker opgekocht door buitenlandse particulieren. De huizenprijzen in Polen zijn relatief laag, waardoor een tweede huis op het Poolse platteland voor steeds meer mensen een mogelijkheid wordt (zie afbeelding 3.16). Vaak worden deze huizen echter 'doorgerenoveerd' tot ze de uitstraling hebben van die totaal los staat van het algemene straatbeeld.

De boeren die zijn overgebleven zijn vaak in loondienst bij een van de grote boerenbedrijven in het gebied. Hun eigen bedrijven bestaan nog wel, maar zijn niet meer dan een opslagplaats voor materieel (afbeelding 3.17).

Afbeelding 3.17: Een boerenbedrijf anno 2012 en verruigde akkers als gevolg van wegtrekkende boeren. (Foto's: Rik van den Boogaart, 2012)

De ontwikkelingen in de landbouw kunnen niet los worden gezien van de ontwikkelingen in de toeristische sector. De reden dat veel agrariërs kiezen voor toeristische nevenactiviteiten is dat deze sector door subsidies beter rendeert dan landbouw alleen. Daarnaast is het systeem in Jelenia Góra zo dat boeren die toeristische nevenactiviteiten ontwikkelen belastingvoordeel krijgen over het toeristische gedeelte. Dit leidt tot steeds verder afnemende agrarische activiteit. De directe impact op het landschap hiervan is dat braakliggende akkers verwilderen. Wegtrekkende boeren laten boerderijen en schuren achter, die in verval raken als ze geen nieuwe eigenaar krijgen. Gevolgen van de ontwikkelingen in de landbouw op sociaal vlak zijn er ook. Boeren die geen mogelijkheden hebben om ergens anders een bestaan op te bouwen raken vaak in financiële moeilijkheden. Boeren die succesvol genoeg zijn geweest om wel ergens anders een bestaan op te kunnen bouwen, laten een gat achter in de kleine gemeenschappen.

Infrastructuur en bouwprojecten

Het laatste zichtbare relict in het post-communistische landschap dat ik behandel is de infrastructuur. In iedere nieuwe lidstaat investeert de EU enorm in de aanleg of verbetering van infrastructuur. De effecten hiervan zijn goed zichtbaar in zowel van het platteland als het stedelijk gebied van Jelenia Góra. De vele projecten worden voorzien van grote informatieborden waarop staat hoeveel geld geïnvesteerd wordt, en welk deel van de EU en van de lokale overheid komt. De infrastructuur op het platteland is sterk verbeterd de laatste jaren. De wegen zijn geasfalteerd en in goede staat. Ondanks het ontbreken van markering, lijken de bewoners van het platteland de nieuwe wegen enorm te waarderen. Naast de wegenbouw wordt op het platteland ook hard gewerkt aan de aanleg van een waterleidingsysteem en de aansluiting van huizen hierop. Deze twee projecten worden door de meeste mensen als de meest in het oog springende verandering genoemd.

Afbeelding 3.18: Het braakliggende terrein wordt met EU-fondsen geherstructureerd. De titel luidt: Het Europees Landbouwfonds: Europa investeert in rurale gebieden.

De foto hiernaast is een bord nabij een "constructie voor riolering en watervoorziening met bijbehorende faciliteiten voor de dorpen Stara Kamienica, Kromnów and Kopaniec".

(Foto's: Rik van den Boogaart, 2012)

Op de vraag wat men de belangrijkste verandering vond in het landschap na toetreding tot de EU was infrastructuur het meest gegeven antwoord. Hiermee wordt vaak niet alleen op wegenbouw gedoeld, ook grote aanpassingen als de aanleg van waterleidingen en riolering vallen onder infrastructurele projecten. Zowel op het platteland als in de stad komt infrastructuur boven als meest in het oog springende verandering. Dit is niet opmerkelijk. De projecten zijn zichtbaar aanwezig in het landschap, via informatieborden wordt er extra aandacht op gevestigd en de projecten zijn in veelvoud aanwezig. Niet alleen in de stad worden vernieuwingen doorgevoerd. Ook in de kleine nederzettingen wordt letterlijk en figuurlijk aan de weg getimmerd. Afbeelding 4.17 geeft een beeld weer van de verschillende projecten en bijbehorende informatie.

3.6 III: Het post-communistische tijdperk in het onzichtbare landschap

Achter de zichtbare veranderingen, veroorzaakt door de Poolse toetreding, gaan ook vele veranderingen schuil die minder zichtbaar, maar niet minder belangrijk zijn. In de interviews kwam naar voren dat juist de onzichtbare veranderingen als belangrijkste worden beschouwd. Het gaat dan om het openstellen van de grenzen, veranderingen in de economische structuur van het gebied, Europese wetgeving en de vorming van een eigen identiteit. In deze paragraaf zal ik dieper ingaan op deze aspecten in de Europese laag.

Regulering en wetgeving

Op de vraag wat de EU aan veranderingen teweeg heeft gebracht in sociaal opzicht, zijn de antwoorden wisselend positief en negatief. Met betrekking tot de Europese wet- en regelgeving komen echter weinig positieve reacties. Allereerst is er de vrees dat de EU gaat bepalen wat de mensen doen. Marcin verwoordt dit als volgt:

"I think that EU and globalization, companies, corporations... for example, there are some plans that we cannot plant any vegetables ourselves. Because we must buy it in the supermarket, from Spain, Israel, from where, I don't know. We have much better here... why can we not make them ourselves? I mean, the EU gives us recommendations like these sometimes. They say what we can and cannot do."

Hoewel deze vrees meer met globalisering te maken heeft dan met regelgeving binnen de EU, denkt men over het algemeen wel dat de EU het proces van globalisering versnelt. Niet alleen met betrekking tot supermarkten. De impopulaire ontwikkelingen in de mijnbouw worden door de bevolking toegeschreven aan vrije marktwerking. Niemand wil deze ontwikkelingen echter direct koppelen aan de Poolse toetreding.

Marcin, als dorps hoofd goed op de hoogte van wat de bewoners bezighoudt, brengt een probleem naar voren. Hij stelt dat veel wet- en regelgeving mensen op individueel niveau in de problemen brengt. Hij heeft hiervoor twee voorbeelden. Het eerste voorbeeld is dat mensen asbest uit hun daken moeten verwijderen. Het tweede voorbeeld is dat in 2015 iedereen aangesloten moet zijn op het rioleringsstelsel.

"EU said that the use of asbestos in roofs is not allowed anymore. People have to change them. But, before the WWII, there were also these roofs in the region. But from where can people get the money to renovate all the roof? And utilization of this asbestos in the roofs. Of course there is maybe some money, but normal people, who are sometimes really poor, how can they follow these rules?"

Another thing. I don't know exactly, but I think the target is 2015. Everybody must have his own water cleaning system outside. My question is, from where can I have the money for this?"

Subsidies worden wel verstrekt, maar in de praktijk werkt dat systeem niet, zo blijkt uit ervaringen die Jan Zaprucki deelt:

„Viele Leute haben da [Duitsland] Solarzelle auf dem Dach. Und der Stadt müsst Strom abnehmen von den Menschen. Bei uns ist das nicht. Wenn ich diese Zellen installieren will, bin ich verpflichtet die Zellen bei einem speziellen Unternehmer kaufen. Dann bekomme ich 30% Unterstützung, aber weil der Unternehmer ein Kontrakt hat, ist er zweimal teurer als die Konkurrenz. Dann ist die Unterstützung mich ganz nichts wert. Lieber würde ich dann eine Firma nehmen die das billiger macht. Dann ist es auch weniger Mühe mit Papieren und Formulieren."

Polen zijn niet gewend aan deze bureaucratische regelgeving. Zowel Jan Zaprucki als Marcin geven aan dat de mensen veel moeite hebben met papierwerk. De reactie is vervolgens dat men afwacht. Jan Zaprucki antwoordde op de vraag hoe men omgaat met regelgeving waar men moeite mee heeft die te volgen.

„Man wartet. [...] Die Bürokratie, das ist das schlimmste von der EU. Alles anderes ist OK, Einheitlichkeit zum Beispiel. Und natürlich, da müssen auch Regeln sein. Ohne Regeln geht's auch nicht, aber die Bürokratie denkt oft nicht über Konsequenzen. Sie denken was aus, und dann möchten sie das durchsetzen. Nicht immer funktioniert das gut dann."

Marcin is het hiermee eens. Hij stelt dat het bureaucratische systeem demotiverend werkt voor mensen die iets willen ondernemen.

"I think in Holland and Poland, and everywhere, people don't like too much of bureaucracy. It's too much, but in Czech Republic it is the same, but without the papers. For example, in Poland, if you like to start with a new firm, you must walk from one government to another to another to another from maybe two months. And maybe you resign on the way. In England, you can make a call and you have a new firm.

This is not because people are stupid, but people must fight for [their income] every day. So nobody has time to stay at home and write paperwork. Some people can make it, but for others it is not easy. For me also not, it is not because I don't understand, but I don't like paperwork."

Open grenzen

Een onderwerp dat eigenlijk ook onder wet- en regelgeving valt, maar waar mensen uitsluitend positief over zijn, is de openstelling van de grenzen met andere EU-lidstaten. Zowel studenten als ouderen vinden dit de belangrijkste verandering. Dat is opvallend. Slechts in een enkel geval, vaak studenten, gaf men aan dat de open grenzen daadwerkelijk voordelen boden voor vrij reizen.

Vaak worden de open grenzen echter in een bredere context geplaatst. Marcin verbindt de komst van buitenlandse (toeristische) investeringen aan de open grenzen, Jan Zaprucki stelt dat de open grenzen tot arbeidsmigratie leidt en Filip heeft door de open grenzen in Schotland kunnen studeren:

"I studied in Scotland, so [free borders are] one of the biggest opportunities. [Since] there are no borders anymore, I can seasonally work in Norway, earn money for my trips outside Europe and then go back studying in Scotland. I can only do that because we are in EU."

De mogelijkheden om in het buitenland te studeren, worden vooral door studenten genoemd. Veel studenten vinden buitenlandse studies aantrekkelijk. Ze kunnen zich ontwikkelen en hun Engels bijschaven.

Aan het studeren in het buitenland zit wel een keerzijde. Hoogopgeleiden verlaten de regio. Dat gebeurt al sinds de val van de Muur, maar het proces is door de vrijheid op de arbeidsmarkt in een stroomversnelling geraakt. Ook aan de open grenzen zitten voor Jelenia Góra dus zowel voor- als nadelen.

Ook voor laagopgeleide banen vertrekken hogeropgeleide arbeidskrachten naar het buitenland. Meer en meer vertrekken arbeiders naar West-Europa om daar te werken (White, 2010, p. 565-574). Er bestaan inmiddels uitgebreide vervoersnetwerken die arbeiders uit heel Polen op en neer rijden naar het land waar ze werken. Vooral Nederland en Duitsland zijn enorm populair (zie afbeelding 3.19). Werk voor lager opgeleide mensen wordt in Polen meer en meer door Oekraïense migranten gedaan.

Afbeelding 3.19: De arbeidsmigratie heeft geleid tot een uitgebreid transportnetwerk naar o.a. Duitsland en Nederland. (Foto: Rik van den Boogaart, 2012)

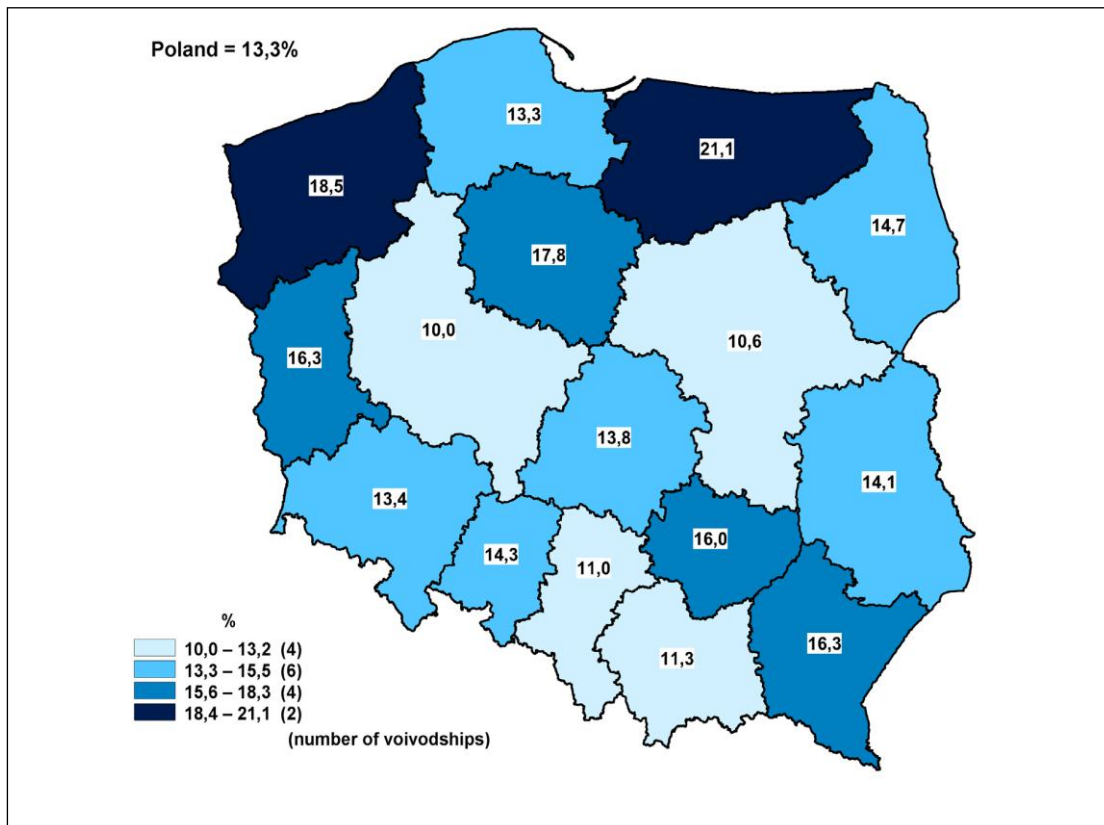
Economie

De economie in Jelenia Góra is in de loop van de geschiedenis van enkele malen veranderd. In de Middeleeuwen dreef de regio op ambachtelijke industrieën, in de Duitse periode was vooral toerisme van belang en onder het communistische bewind werd getracht de landbouw belangrijk te maken. Wat we in het Europese landschap zien is dat er een terugkeer gaande is naar de toeristische sector. De meeste mensen erkennen dat toerisme de meest natuurlijke niche van het gebied is en dat deze sector een duurzame inkomstenbron is.

Op het platteland is deze verschuiving het beste zichtbaar in de ontwikkeling van toeristische nevenactiviteiten op boerderijen. Hierdoor groeien de inkomsten van toerisme. Deze verschuiving houdt automatisch in dat de bevolking van Jelenia Góra meer en meer in de tertiaire oftewel dienstverlenende sector terecht komt. Het belang van de landbouw in het gebied is enorm afgenomen. Dit proces is al gaande sinds 1989, maar is door het schaalvergrotingsbeleid van de EU

in een stroomversnelling geraakt. Er zijn echter ook boeren, vaak de oudere generatie, die de vertaalslag naar toerisme niet meer kunnen maken en ook niet kan concurreren met de Europese boerenbedrijven. Zij vervallen vaak in thuisproductie of worden werkloos. Hierdoor stijgt de werkloosheid. Het gemiddelde werkloosheidscijfer van Polen ligt op 13%. Per regio verschilt dit cijfer enigszins (zie kaart 3.13). De werkloosheidscijfers van Polen zijn terug te vinden in de afbeelding op de volgende pagina (tabel 3.1). Uit de tabel valt op te maken dat de werkloosheid op het platteland hoger is dan in de steden en dat vooral lager opgeleiden en jongeren moeilijk een baan kunnen vinden.

In de stad vindt ook een verschuiving in de economie plaats. In de periode van het communisme werd de belangrijkste werkgelegenheid door de secundaire sector gevormd. Jelenia Góra was een industriestad. Tegenwoordig is ook hier een verschuiving gaande naar de tertiaire sector. Toerisme, financiële dienstverlening en retail vormen nu de belangrijkste sectoren.

Kaart 3.13: Werkloosheidspercentage per vovodship, 2012. (Bron: Poland Quarterly Statistics, No.1/2012).

The unemployment rate on the basis of the LFS					
Specification	2011				Q1 2012
	Q1	Q2	Q3	Q4	
in %					
Total					
Total	10.0	9.5	9.3	9.7	10.5
Urban areas	9.9	9.6	9.5	9.6	10.1
Rural areas	10.2	9.2	9.1	9.9	11.3
By age					
15-24 years	26.7	24.6	25.4	26.5	27.8
25-34	10.3	10.0	9.9	10.1	11.3
35-44	7.0	6.7	6.3	7.0	7.7
45 and more	7.7	7.1	6.8	7.1	7.7
15-64 years	10.2	9.6	9.5	9.9	10.7
18-59/64 (working)	10.2	9.7	9.5	9.9	10.8
By level of education					
Tertiary	5.0	5.2	5.5	5.3	5.4
Vocational secondary	9.0	8.2	8.5	9.3	9.3
General secondary	14.2	13.1	13.4	13.8	15.3
Basic vocational	11.9	11.0	10.4	11.3	12.8
Lower secondary, primary and incomplete primary	20.2	18.7	16.7	17.1	20.7

Tabel 3.1: Werkloosheid naar regio (urban-ruraal), naar leeftijd en naar opleidingsniveau (Bron: Poland Quarterly Statistics, No.1/2012).

Identiteit

Het laatste onzichtbare relict in het landschap van Jelenia Góra is regionale identiteit. Zoals aangetoond, is heeft het gebied bewoond geweest door vele verschillende culturen. Allemaal voegden zij een andere identiteit toe aan het landschap. Door de laatste verschuivingen hebben bewoners uit verschillende delen van Polen zich gevestigd in Jelenia Góra. Dit heeft geleid tot een versplintering in de regionale identiteit van het gebied. Verschillende mensen die ik hierover sprak, waren van mening dat de streek eigenlijk geen eigen identiteit heeft. De toetreding tot de EU draagt nauwelijks bij aan de vorming van een regionale identiteit. Dit is ook lastig, met processen als internationalisering en globalisering die op de achtergrond een belangrijke rol spelen en de verschillende afkomst van de huidige bewoners.

Het is echter wel een contrast met vroeger tijden, toen het Izergebergte bekend stond om zijn aantrekkingskracht op schilders, muzikanten en andere artiesten. Hetzelfde geldt voor Piotr en Emma. Zij zijn vanuit Wrocław naar Kopaniec verhuisd en hebben nu hun eigen kunstgalerie. Zij zijn het eens met Josef Zaprucki. De regio heeft geen eigen identiteit. Dit heeft niet alleen te maken met het verleden, ook tegenwoordig is er geen goede basis om een cultuur te vormen. Zaprucki wijdt dit aan het feit dat er in de regio slechts 'Hoog Pools' wordt gesproken, er bestaat geen dialect. Ook is er geen lokale klederdracht of keuken. Dat maakt dat de regio cultureel gezien 'kaal' is. Indirect leidt dit ertoe dat mensen terugvallen op oude, Duitse tradities. Zowel Piotr als Josef geven dit aan. Piotr stelt dat door de invloed van media, mensen in staat zijn om informatie te ontvangen over culturen van over de hele wereld.

"I can say that we are interested in these old traditions. And that's also because that we have no own traditions. Our parents were born in the east of Poland, that is now Ukraine, and after WWII they were moved here. We don't have any own traditions. And there are many people living here, who are in the same situation as we are. That's why we sometimes have to be interested in other cultures, German culture for instance, because we don't have our own. And also, we take many different pieces from many different cultures. It's like postmodernism."

Zaprucki sluit zich hierbij aan. Hij is van mening dat het gebrek aan regionale tradities leidt tot een tekort aan cultuur. Om dat op te vangen gaan mensen op zoek naar vervangende elementen die kunnen worden opgenomen als eigen cultuur. Gezien de geschiedenis van de regio, en de nog steeds aanwezige sporen in het landschap, komt men dan al snel bij de Duitse cultuur uit.

"Now, we have only Polish high language, but we have no costumes, no cuisine, nothing regional. It could be a problem, so in this situation we are open for German heritage because sometimes we need a general basis, a tradition."

3.10: Hoe kan de huidige sociaal-economische structuur van de streek worden verklaard vanuit het lagenmodel van Rugg?

Het lagenmodel van Rugg analyseert veranderingen in het landschap gedurende een bepaalde periode. Het huidige sociaal-economische landschap wordt gevormd door een aantal relicten dat ik in paragraaf 3.6 al heb beschreven (Europese wet- en regelgeving, open grenzen, economie en identiteit). Deze elementen zijn gevormd door eerdere lagen in de geschiedenis. Bijvoorbeeld; de huidige werkloosheid onder boeren is reeds in de hand gewerkt in het communistische systeem. Gewenning aan gegarandeerde prijzen maakte dat de boeren niet in staat waren de omschakeling naar de kapitalistische markt te maken. Ik zal nu kort samenvatten hoe het verleden doorwerkt in het heden.

Europese wet- en regelgeving

Het volgen van de nieuwe Europese regels op microniveau wordt door veel mensen als een last gezien. Hoewel de algemene houding ten opzichte van de EU positief is, klagen de mensen over de bureaucratie en wetgeving waarvan zij het nu niet inzien. Het gaat hierbij om wetgeving die mensen verplicht asbest uit daken te verwijderen of aansluitingen te maken met de waterleiding. Door de economische achteruitgang en het verdwijnen van de belangrijkste economische sector (toerisme) in de socialistische periode, is men nu niet in staat deze regelingen te volgen.

Open grenzen

De meeste mensen die meewerkten aan het onderzoek gaven aan dat open grenzen wat hun betreft de belangrijkste verandering was in het post-communistische landschap. Na enig doorvragen bleek echter dat men zelf nauwelijks gebruik maakt van de mogelijkheid grenzen over te steken. Het openstellen van de grenzen kan dan ook als een symbolische vrijheid gezien worden, die mensen de theoretische mogelijkheid geeft het land te verlaten. Ook hier speelt de socialistische periode, met als fysieke grens natuurlijk het IJzeren Gordijn een rol.

Economie

De verklaring van de economische situatie in de streek terug tot het einde van de Duitse periode (zie ook paragraaf 3.3-3.4). Met het vertrek van de Duitsers uit het gebied kreeg men te maken met een brain-drain. Alle kennis over het gebied met betrekking tot landbouw, irrigatie, mijnbouw en toerisme verdween. De Polen die uit het oosten werden overgebracht om het gebied te herbevolken, hadden van nature geen binding met het gebied. In combinatie met de verwachting dat het gebied na vijf jaar wel weer bij Duitsland zou horen, maakte dat er geen inspanningen werden verricht om Jelenia Góra te onderhouden of te ontwikkelen.

Het feit dat de communistische overheid nog enkele besluiten nam die de vervuiling in het gebied deden toenemen, en het toerisme deed afnemen, maakte dat Jelenia Góra op het einde van de socialistische periode in economisch opzicht aan de grond zat. De meeste mensen op het platteland haalden hun inkomen uit landbouw. In Jelenia Góra (stad) werkten veel mensen in de industrie. De omschakeling naar het kapitalisme in 1989 en het Europeanisme in 2004 heeft op het platteland kwetsbare kleinschalige landbouw doen verdwijnen. De toeristische sector daarentegen is weer aan de beterende hand. Te zien is dat Jelenia Góra aan de hand van Europa weer aan het terugkeren is naar waar het gebied van oorsprong goed in was: toerisme.

Identiteit

Ook de identiteit en cultuur van de streek, of eigenlijk het gebrek daaraan, te verklaren, is te herleiden op de volksverhuizingen na de Tweede Wereldoorlog. De Duitse bevolking ontwikkelde vanaf 1300 een cultuur in het gebied, met bijbehorende tradities als feestdagen, taal en kennis van het gebied. Dit alles verdween toen de Duitsers dit gebied moesten verlaten. Het vacuüm dat ontstond werd opgevuld met Polen uit het oosten. Zij hadden geen kennis en binding met het gebied of met elkaar. Tot op de dag van vandaag levert dit een situatie op waarin er eigenlijk geen sprake is van een regionale identiteit in Jelenia Góra. Hoewel dit geen concrete problemen of bedreigingen oplevert, biedt het wel stof voor discussie in het gebied. Mensen zijn op zoek naar een gemeenschappelijke basis. Omdat men die niet vindt in individuele gebieden van herkomst, is de gemeenschappelijke deler het landschap waarin zij leven. In de geschiedenis van dit landschap is de Duitse cultuur inmiddels niet meer omgeven door negativiteit, maar erkent men juist de hoogwaardige kwaliteit van leven die de Duitsers in dit gebied bereikt hadden. Die geschiedenis begint meer en meer een basis te vormen voor Jelenia Góra om een eigen cultuur op te vormen.

3.6.1: Euregio Nysa

Euregio Nysa zet in op toeristische ontwikkeling in de drie samenwerkende grensgebieden van Duitsland, Tsjechië en Polen. Hiermee wordt de potentiële kracht van de regio erkend. De vraag in hoeverre Jelenia Góra betrokken bij ontwikkelingen in de Euregio, moet eigenlijk andersom gesteld worden. De Euregio betreft de verschillende gebieden in projecten die bijdragen aan het behalen van de doelstellingen. Ook kunnen gemeenten en particulieren in het gebied projecten indienen waarvoor zij subsidie willen ontvangen. Er wordt dan beoordeeld of deze projecten binnen de regionale doelstellingen passen en of er subsidie wordt toegekend.

In hoeverre Jelenia Góra is betrokken bij het opstellen van de doelstellingen is niet duidelijk. Informatie over de oprichting van de Euregio is vrij algemeen, en vooral gericht op actuele projecten. Wel is duidelijk dat mensen in Jelenia Góra (onbewust) veel gebruik maken van het samenwerkingsverband. Ik zeg onbewust, omdat in de interviews de termen Euregio, Nysa of samenwerkingsverband niet zijn gevallen. Toch vragen veel mensen subsidies aan voor de ontwikkeling van een agro-toeristische boerderij, het opzetten van een toeristisch-informatieve website of het organiseren van toeristische activiteiten rond het eigen huis. Deze subsidies worden door de gemeente ingediend bij en getoetst door de Euregio. Bij de bevolking is dit echter onbekend. Daar wordt meteen over de EU gesproken. De Euregio wordt dus terdege betrokken bij de toeristische ontwikkelingen in Jelenia Góra, maar doet dat op de achtergrond.

Toch kan de aanwezigheid van dit samenwerkingsverband een rol gaan spelen in de politieke kwestie rondom de mijnbouw. De recente ontwikkelingen in de mijnbouw waarbij land, aangekocht door mijnbouwbedrijven, onderzocht wordt op de aanwezigheid van mineralen, zijn desastreus voor de ontwikkeling van toerisme. Nysa investeert al vanaf 1991 in de toeristische ontwikkeling van het gebied, maar op het moment lijkt het erop dat de nationale overheid van Polen toestemming geeft om de mijnbouwwerkzaamheden uit te breiden. Hiermee komt definitief een einde aan de mogelijkheden om toeristische activiteiten uit te breiden of te behouden.

Tot op heden speelt de Euregio een rol op de achtergrond, maar nu jaren aan investeringen in hun uitwerking bedreigd worden, wordt die rol steeds belangrijker. De tegenstrijdigheid tussen de toeristische investeringen van de Euregio en de ontwikkelingen in de mijnbouw is opvallend. De bewoners van Jelenia Góra zijn zich hier ook van bewust. Zij weten dat zij nationaal beleid aan kunnen vechten in Europa. Hoewel Nysa geen mandaat heeft, zijn er aantoonbaar vorderingen gemaakt in de toeristische, educatieve en culturele vorming van het grensgebied.

3.6.2: Ruimtelijk perspectief

De zichtbaarheid van "Europa" in het landschap van Jelenia Góra is enorm. Vergeleken met West-Europa is men zeer positief over de EU. Dat vertaalt zich in de aanwezigheid van vlaggen bij overheidsgebouwen, informatieborden van de EU bij bouwprojecten en de aanwezigheid van Europese vlaggen in brochures over het gebied. Dit symbolische Europese landschap is zeer goed zichtbaar.

Achter deze façade gaat echter nog een ander landschap schuil. De gevolgen van de Poolse toetreding zijn ook merkbaar in het fysieke landschap. Hiermee doel ik op de renovatie van wegen en gebouwen, aanpassingen in toeristische voorzieningen, aanleg van riolering in buitengebieden en renovatie aan gebouwen. De gevolgen van de fysieke veranderingen door Europa zijn voor het grootste deel positief. De toetreding heeft echter ook problemen veroorzaakt. Deze problemen zijn op het eerste oog veel minder goed zichtbaar, omdat zij zich in het non-fysieke landschap bevinden. Europa heeft een vernietigend effect gehad op de agrarische sector in Jelenia Góra. Boeren zijn massaal weggetrokken of gestopt. Een hoge werkloosheid is hiervan een gevolg. Mensen zijn niet in staat om de nieuwe regels te volgen. Asbestsanering en rioolaansluitingen kosten geld. Juist door de in de hand gewerkte werkloosheid is dit geld vaak niet aanwezig bij de lokale bevolking. De inrichting van de economie wordt op een geforceerde manier hervormd en niet iedereen kan zich daaraan aanpassen.

De aanpassing aan de EU is natuurlijk nog in volle gang. Eigenlijk kan deze vraag worden beantwoord als zich een nieuwe laag vormt in het landschap van Jelenia Góra: de Post-Europese laag. De analyse werkt namelijk pas optimaal als een periode vergeleken kan worden met een periode ervoor en erna.

4. Conclusies en hypothesen

In dit hoofdstuk zal ik op basis van de theoretische kennis en de onderzoeksresultaten overgaan tot beantwoording van de hoofdvraag. Ook zal ik in dit hoofdstuk terugkomen op de eerder geformuleerde hypothesen.

De vraag die in dit hoofdstuk beantwoord wordt is: *Hoe heeft het landschap in Jelenia Góra zich ontwikkeld volgens het lagenmodel van Rugg, welke lagen zijn zichtbaar en welke rol speelt de post-communistische laag in de huidige ontwikkeling van de regio?*

Volgens het model van Rugg heeft het landschap in Oost-Europa zich ontwikkeld aan de hand van vijf periodes, waarin bepaalde gebeurtenissen tot veranderingen in het landschap leidden. Het model is gericht op de analyse in wat Rugg "Oost-Europa" noemt.

Ondanks de schaalverkleining die ik in dit hoofdstuk heb toegepast, is het model van Rugg ook zeer goed toepasbaar op Jelenia Góra. De vijf perioden (Germaanse kolonisering, Feodalisme, multinationalisme, nationalisme en socialisme) zijn niet allemaal in even belangrijke mate terug te vinden in het landschap. Daarnaast heb ik in mijn onderzoek twee lagen toegevoegd die naar mijn mening belangrijk zijn (geweest) in de ontwikkeling van de streek.

Het begin van de vorming van het landschap in Jelenia Góra ligt naar mijn mening in de Slavische tijd. Reeds voor onze jaartelling trokken Slavische nomadenvolkeren door het huidige grensgebied van Polen, Tsjechië en Duitsland. Relicten uit deze tijd in het landschap zijn, hoewel schaars, nog steeds aanwezig. Groter is de invloed van deze periode op het onzichtbare landschap. Mythen, legenden en verhalen zijn tegenwoordig nog steeds aanwezig en worden vercommercialiseerd in de toeristensector. Daarnaast heeft in deze periode zich de taal ontwikkeld die tegenwoordig in het gebied wordt gesproken. Het Pools is een Slavische taal, en na eeuwenlange afwezigheid door Duitse overheersing, is dit Slavische relict tegenwoordig een herinnering aan de oorspronkelijke bewoners van het gebied. Hoewel Rugg deze laag niet heeft opgenomen in zijn model, denk ik dat de invloed van deze laag in geheel Oost-Europa, en in Polen in het bijzonder, nog steeds aanwezig is. De Slavische volkeren hebben eeuwenlang moeten vechten voor erkenning van hun oorsprongsgebied. Niet zelden werden zij, door afwezigheid van een oer-heimat, van hun land verdreven. Dit is ook gebeurd in Jelenia Góra, waar de Slavische volkeren plaats moesten maken voor Germaanse kolonisten. Door dit proces werd Silezië steeds meer verduitsd, en kwam het vanaf de 13^e eeuw onder verschillende overheersers te liggen. Hoewel de eerste Duitse claim op dit gebied dus al in een ver verleden plaatsvond, heeft dit tot na de Tweede Wereldoorlog een directe impact gehad op de streek. Na de Tweede Wereldoorlog hebben nieuwe volksverhuizingen, die inspeelde op de eerdere Duitse claims, ervoor gezorgd dat er een gebied ontstond zonder cultuur, identiteit of traditie. Dit speelt ook in het Europese Jelenia Góra nog steeds een rol: de zoektocht naar de cultuur.

De Slavische laag wordt gevolgd door de eerste laag die Rugg ook toepast op Oost-Europa: de laag van de Germaanse kolonisering. Het is te rechtvaardigen om deze laag toe te passen op heel Oost-Europa. Immers, de invloed van de Germaanse kolonisten strekte tot aan de Zwarte Zee. Het proces van begon echter nabij Jelenia Góra, waar Poolse prinsen Duitse kolonisten uitnodigden voor hen te komen werken, onder gunstige omstandigheden. De invloed van de Duitse volkeren heeft dus het langste geduurd in de regio waar het onderzoeksgebied in ligt. Met de ontwikkeling van het feodale stelsel op de achtergrond, zijn vele fysieke relictten uit deze periode nog steeds zichtbaar in het landschap.

Een schril contrast hiermee vormen de volgende lagen die Rugg in zijn model opneemt. De processen die multinationalisme en nationalisme in hand werkten (onderdrukking, wisselingen van overheersers, mix van etnische groeperingen) zijn in Jelenia Góra nooit echt aan de orde geweest. Dat kwam omdat de overgrote meerderheid van de bevolking Duits was en het gebied eeuwenlang onder Duits gezag heeft gelegen. Ook de verschuivingen naar Boheems of Oostenrijkse overheersing bracht niet dezelfde golf van opstand teweeg zoals in de Balkanstreek. Relictten die Rugg aanhaalt zijn dan ook veel beter van toepassing op de Balkanlanden, Hongarije en Roemenië. Het model loopt hier dus niet parallel aan de werkelijke ontwikkeling van het landschap in Jelenia Góra.

De volgende laag in het model van Rugg, de socialistische laag, sluit in Jelenia Góra chronologisch gezien aan op de laag van de kolonisatie en het feodalisme. Pas na de Tweede Wereldoorlog vertrekken de Duitsers (gedwongen) uit het onderzoeksgebied. De invoer van het socialistische stelsel heeft een enorme impact gehad op het landschap. De veranderingen die Rugg beschrijft voor Oost-Europa zijn ook zichtbaar in Jelenia Góra. Collectivering van de landbouw, vervuiling door naburige zware industrie, restricties in vervoer en reizen; slechts enkele voorbeelden van veranderingen ten tijde van de socialistische periode.

Ook nu nog zijn relictten uit deze periode nog zichtbaar. Op het platteland vallen de verlaten akkers op. Omdat Jelenia Góra zich op een grensvlak bevond, zijn niet alle boeren hier gecollectiviseerd. Kleine boerderijen worden afgewisseld met de kolchozen: gefuseerde, bijna industriële boerenbedrijven, met vele arbeiders. Ook in het sociale landschap heeft het communisme veranderingen teweeg gebracht. De gedwongen repatriëring van de Duitsers na de Tweede Wereldoorlog, heeft de streek van haar identiteit beroofd. Met de Duitsers verdween ook de kennis over het gebied en de tradities en cultuur die zich eeuwenlang hadden ontwikkeld. De Polen die het gebied daarna bevolkten, kwamen uit alle windstreken en hadden zodoende geen enkele gemeenschappelijke traditie of cultuur. Dit gebrek aan identiteit is nog steeds een probleem in de regio.

Hiermee is het eerst deel van de centrale vraag: "hoe heeft het landschap in Jelenia Góra zich ontwikkeld volgens het lagenmodel van Rugg en welke lagen zijn zichtbaar" beantwoord. Het landschap in Jelenia Góra vertoont nog relictten uit de Slavische, Germaanse en socialistische tijd. De Slavische periode is niet door Rugg opgenomen in het model, maar dient als geschiedkundige basis van het onderzoeksgebied. De periode van het multinationalisme en nationalisme die wel in het model zijn opgenomen, zijn daarentegen veel minder duidelijk van belang geweest voor de vorming van het landschap in Jelenia Góra.

Het zoeken naar een antwoord op het tweede deel van de hoofdvraag ("welke rol speelt de post-communistische laag in de huidige ontwikkeling van de regio?") is het hoofddoel van dit onderzoek. Hoewel de vraag beantwoord zou kunnen worden met "de post-communistische laag speelt een belangrijke rol in de huidige ontwikkeling van de regio", moet ik vaststellen dat de rol niet belangrijker, groter of beter is dan die van het socialistische, Germaanse of zelfs Slavische landschap. Het post-communistische landschap vormt een nieuwe laag in het model van Rugg en kan dan ook, net als bij de invloed van de andere lagen, niet los worden gezien van eerdere concepten in het model.

De rol die het post-communistische landschap speelt is wel een andere dan voorgaande lagen. Het post-communistische landschap is een landschap van vooruitgang, vernieuwing, mogelijkheden en vrijheid. Het oordeel van de bevolking over veranderingen door de EU is positief. Zij zijn blij met de renovaties van huizen en infrastructuur, subsidies voor toerisme en open grenzen.

De rol van het Europese landschap brengt op twee vlakken veranderingen teweeg. In het fysieke landschap vinden vooral de veranderingen aan de infrastructuur en bouw- en renovatieprojecten aan huizen op. Daarnaast heeft de Europese markt ervoor gezorgd dat de kleinschalige boeren, die het proces van collectivisering hadden overleefd, alsnog zijn omgevallen. De fysieke verandering hiervan ziet men terug in de verwildering van braakliggende akkers.

Ook in het sociale landschap zijn veranderingen aan te wijzen die door de EU zijn veroorzaakt. De economie is langzaam weer terug aan het schuiven naar wat vroeger de belangrijkste sector was: toerisme. Er is enorm veel subsidie beschikbaar voor het opzetten van toeristische activiteiten en veel mensen in de regio maken hier dan ook gebruik van.

Het vormen van een landschap dat toerisme op duurzame wijze rendabel maakt, is de grootste uitdaging voor het vormen van een Europees landschap. De rol van voortrekker, beleidsmaker en financier van deze ontwikkeling is slechts een van de vele, maar wel de belangrijkste rol die het Europese landschap in Jelenia Góra heeft.

Hypotheses

In hoofdstuk twee is een zestal hypothesen opgesteld. Aan de hand van de beantwoording van de deelvragen en de hoofdvraag zullen deze ter afsluiting kort worden behandeld.

- Door het verloop van de geschiedenis in het onderzoeksgebied zullen met name de perioden van Germaanse of Duitse overheersing hun sporen in het landschap hebben achtergelaten.

Aangezien het zuidwesten van Polen in de geschiedenis vaker en langer in handen is geweest van een van de Duitse Rijken, is het aannemelijk dat veel (vooral vooroorlogse) relictten uit Duitse periode stammen. Daarnaast is het interessant in hoeverre Duitse invloeden tegenwoordig nog doorwerken in het sociale landschap, bijvoorbeeld in taalgebruik.

Deze hypothese werd gedaan met oog op de geschiedenis. De periode van Duitse overheersing in het gebied heeft verreweg het langst geduurd, waardoor de aanname werd gedaan dat deze periode dan ook het meest zijn stempel zou hebben gedrukt op het landschap. De hypothese kan niet volledig worden aangenomen. Hoewel deze periode in het fysieke, urbane landschap van Jelenia Góra de meeste zichtbare sporen heeft achtergelaten, geldt dat niet voor het onzichtbare landschap. De vraag in hoeverre de Duitse taal nog gebruikt wordt in het onderzoeksgebied kan beantwoord worden met 'nauwelijks'. De kennis van de Duitse taal onder de (vaak laagopgeleide) bevolking op het platteland is nihil. In de stad spreken de meeste mensen Engels of Russisch. De gehele sociale geschiedenis van de Duitse periode is niet meer aanwezig in het sociale landschap, waardoor de sporen in het landschap in brede zin niet de belangrijkste of meest opvallende zijn.

- Relictten uit de tijd van de oorspronkelijke, Slavische bewoners zijn nauwelijks meer aanwezig in het landschap.

Volgens de Poolse overlevering is het onderzoeksgebied van origine Pools. Zij wijst op de aanwezigheid en migratiepatronen van Slavische volkeren al ver voor het begin van de westerse jaartelling. Hiervan zijn geen sporen meer terug te vinden, maar in latere perioden (voor de Germaanse middeleeuwse kolonisatie) zijn er ook Slaven aanwezig geweest in het gebied. De vraag is in hoeverre hun aanwezigheid nog kan worden teruggevonden in het huidige landschap.

De Slavische laag vormt de basis van regionale geschiedenis. Meer dan verwacht zijn daar nog sporen van terug te vinden in het landschap. Zowel fysieke (ruïnes, toeristische prularia) als non-fysieke (taal, mythen) relictten uit deze periode zijn nog terug te vinden in het landschap. Ook mag volgens de theorie de invloed die de Slavische volkeren hebben gehad op de regio ten tijden van Duitse overheersing niet onderschat worden. De Slavische laag is dan ook nog zeer zeker aanwezig in het huidige landschap.

- De meeste zichtbare relictten zijn opgericht in tijden van Germaanse kolonisatie, en dit heeft invloed op de huidige sociaal-economische structuur.

Omdat het gebied grote delen van de geschiedenis in niet-Poolse bezit is geweest is deze stelling niet moeilijk te bevestigen. De vraag die wel interessant is, is of deze niet-Poolse roots een rol spelen in de huidige sociaal-economische situatie.

Deze hypothese ligt in het verlengde van de eerste. Het gaat hier echter niet om de invloed, maar om het aantal relictten. De hypothese dat de 'meeste' relictten uit de Germaanse periode stammen, kan niet aangenomen worden. Het is namelijk niet vast te stellen hoeveel relictten er bestaan in het landschap, en uit welke periode ze komen. Vaak hebben relictten (bijvoorbeeld akkerland) meerdere rollen gespeeld in meerdere perioden. Het is zo dat de huizenbouw in Jelenia Góra (stad) in het centrum overduidelijk in de Middeleeuwen is gevormd. De buitenwijken echter bestaan voor een groot gedeelte uit Sovjet-gebouwen.

De hypothese kan aangenomen worden als men stelt dat de meeste landschappelijke relictten (zowel zichtbaar als onzichtbaar) hun oorsprong vinden in een periode dat het gebied in handen was van een niet-Poolse of communistische macht. De vraag of deze niet-Poolse roots een rol spelen in de huidige sociaal-economische situatie is inderdaad interessant. Het antwoord is reeds aan bod gekomen in 5.6.

- Recente lagen in het landschap zijn duidelijker zichtbaar dan oudere lagen, ondanks dat deze lagen herinneringen oproepen aan minder positieve perioden in de geschiedenis.

Hiermee probeer ik te achterhalen in hoeverre de lokale bewoners vrede hebben met de aanwezigheid van bepaalde relictten uit verschillende tijdsperiodes. Wellicht is getracht de communistische laag meer te verbergen/te verwijderen dan de laag van de Duitse

overheersing. Wellicht is het niet mogelijk sommige lagen onzichtbaar te maken, omdat zij geworteld zijn in straatbeelden of in sociale structuren.

Deze hypothese kan aangenomen worden. De lagen van het communistische en post-communistische landschap zijn over het algemeen dominanter aanwezig in de zin dat hun invloed op de huidige situatie groter is. De periode van het communisme wordt door veel mensen als negatief beschouwd; maar in tegenstelling tot de Duitse laag (die na de Tweede Wereldoorlog met verwoede pogingen deels uit het landschap werd verwijderd) ligt deze laag nog steeds zichtbaar in het landschap.

Het verschil tussen deze situaties is het feit dat de Duitse laag werd afgebroken door mensen die geen geschiedenis hadden met deze periode. De mensen die nu in de streek leven, hebben merendeels het communisme zelf meegemaakt. Het communistische landschap is dus een deel van hun identiteit. Over het algemeen hebben bewoners dan ook vrede met de socialistische laag in het landschap, net zoals ze inmiddels vrede hebben met de Duitse laag. Het gaat om acceptatie van de eigen geschiedenis.

- Europese integratie van Polen verandert het landschap met name op sociaal-economisch vlak.

De verwachting die ik hier uitspreek is dat de toetreding van Polen tot de EU directe invloed heeft op het landschap in Jelenia Góra. Veranderingen op het gebied van landbouwbeleid zullen in het rurale gebied hebben geleid tot schaalvergroting van boerenbedrijven. Ook symbolische vormen (vlaggen/plakkaten/regelgeving) zijn een direct gevolg van de toetreding van Polen tot de EU. De rol die de regio speelt in de Euregio Nysa zal belangrijk zijn om inzicht te krijgen in deze verwachting.

Veranderingen die de Europese integratie van Polen teweeg brengt zijn zowel in het fysieke landschap als op sociaal-economisch gebied waarneembaar. Opvallend is dat als mensen gevraagd werd naar wat hen het meest opviel aan veranderingen, ze vaak fysieke veranderingen (infrastructuur, waterleidingen, kanalisering) noemden. Op de vraag wat ze de belangrijkste verandering voor hun persoonlijk vonden, was het antwoord vaak een sociaal-economische verandering (open grenzen, vrije arbeidsmarkt, studeren in het buitenland).

Uiteindelijk zullen de grootste veranderingen plaatsvinden in het sociaal-economische landschap. Fysieke veranderingen in landbouw, toerisme en infrastructuur zullen namelijk altijd effect hebben op sociaal-economische gebieden als economie, mogelijkheid tot reizen, arbeidsmarkt en welvaart en welzijn.

- Er is nauwelijks sprake van een Europees landschap in enge zin, Europa is beter zichtbaar in het landschap in brede zin.

Deze stelling borduurt voort op de vorige twee. De Poolse integratie in Europa zorgt voor veranderingen binnen de Poolse samenleving. Mijn verwachting is echter dat de toetreding van Polen tot de EU in het qua omvang beperkte onderzoeksgebied weinig landschappelijke veranderingen teweeg heeft gebracht. Mijn inschatting is dat de verandering van Jelenia Góra door de toetreding gezocht moet worden in het sociale leven. Gezinnen die bestaan uit drie generaties (communisme, de generatie van Die Wende, en de integratie-generatie), of gezinnen waarvan de ouders in het buitenland werken. Daarnaast zal de landschapsbeleving door de toetreding zijn veranderd. Daar waar relictten vroeger herinnerden aan een gemeenschappelijke basis (Duits/Sovjet), herinneren dezelfde relictten nu aan de afwijkende geschiedenis van Polen met de rest van de EU. Wat betekent dat voor het integratieproces?

Ook de laatste hypothese moet ik verwerpen. Hoewel het onderzoeksgebied qua omvang inderdaad beperkt is, zijn zelfs op deze kleine schaal de fysieke gevolgen van de Poolse toetreding goed zichtbaar. Fysieke landschappelijke gevolgen van de toetreding zijn er in overvloed. Juist deze landschappelijke veranderingen zorgen ook voor verschuivingen in de sociaal-economische structuur. De verwachte landschapsbeleving in de streek, blijkt niet te bestaan (ontbreken van cultuur, tradities en natuurlijk binding met het gebied). Relictten uit vorige periode herinneren niet aan een 'gemeenschappelijke basis', maar juist aan periodes waarin verschillen tussen volkeren benadrukt werden. Deze relictten stellen de mensen juist nu in staat de Europese Unie als een positieve verandering te beschouwen, omdat het historische perspectief negatief is. Voor het integratieproces in Jelenia Góra is de geschiedenis, door zijn negatieve gebeurtenissen, uiteindelijk een belangrijke drijfveer om Europa in de regio tot een succes te maken.

Veranderingen daardoor in het landschap in enge én brede zin, zijn daarbij ruimschoots aanwezig in Jelenia Góra.

5. Discussie en reflectie

In dit hoofdstuk zal ik ingaan op de discussie die dit onderzoek kan opwekken. Ook zal ik reflecteren op het onderzoeksproces en gemaakte keuzes verantwoorden.

Het antwoord op de hoofdvraag in dit onderzoek is veelzijdig. Enerzijds komt dat door de vraag zelf, die eigenlijk twee aparte hoofdvragen omvat, anderzijds is ook de manier van onderzoek doen hier een oorzaak van.

De hoofdvraag maakt het noodzakelijk om zowel het lagenmodel van Rugg te gebruiken in de beantwoording, en om de verschillende lagen in het landschap te zien. Het volgende deel gaat vervolgens over de laatste, post-communistische, laag in het landschap en welke invloed deze laag heeft op de ontwikkeling van de regio. Gaandeweg het onderzoek ben ik erachter gekomen dat het wellicht niet mogelijk is om vragen als deze zo scherp te stellen, laat staan te onderzoeken.

Zo kun je je afvragen of de vraag "welke rol speelt de post-communistische laag in de huidige ontwikkeling van de regio" niet andersom gesteld had moeten worden. De huidige periode vormt het landschap, terwijl deze vraag suggereert dat het huidige landschap invloed heeft op de ontwikkeling van de regio. Hoewel dat deels zo is, ben ik erachter gekomen dat het landschap vooral randvoorwaarden vormt voor de ontwikkelingen in een regio. Het landschap biedt vooral (on)mogelijkheden, waarbinnen de mens keuzes maakt over hoe het landschap in te richten en te gebruiken.

Vooraf had ik op basis van (veel) literatuur hypothesen opgesteld. Ik was van mening dat dat genuanceerde, onderbouwde en logische stellingen waren. Na het onderzoek en beantwoording van de deelvragen bleef er weinig meer over van wat theoretisch gezien zo logisch leek. Dit is grotendeels te wijten aan de schaal van het gebied. Het onderzoeksgebied is zo afgebakend dat er nog maar weinig literatuur beschikbaar is die specifiek over het onderzoeksgebied gaat. Met het opzetten van het theoretisch kader ben je dus afhankelijk van onderzoeken die processen in een veel groter gebied onderzoeken. Deze werken zijn dus vaak veel algemener.

Toch was het goed mogelijk om de ruggengraat van dit onderzoek, het lagenmodel van Rugg, op lager schaalniveau toe te passen. De manier om naar landschappen te kijken aan de hand van dit model is toepasbaar op vele landschappen. Toch zegt het model zelf niets over de inhoud van een landschap. Het lagenmodel van Rugg moet dan ook vooral als gereedschap gebruikt worden, en niet als bron. Het feit dat hij het model op Oost-Europa heeft toegepast, maakte het voor dit onderzoek nog eens extra relevant. Toch zijn er genoeg verschillen aan te wijzen tussen de theoretische werkelijkheid van Rugg en de werkelijkheid in het onderzoeksgebied.

Als je je als onderzoeker afsluit voor deze verschillen, omdat die niet in het model passen, wordt het landschap gevernist met theoretische redeneringen, die totaal los zijn komen te staan van de werkelijkheid.

Ik denk dat het in dit onderzoek aardig is gelukt om de scheiding tussen theorie en werkelijkheid te bewaren. Het theoretische kader behandelt in chronologische volgorde de ontwikkeling van de streek. Waar nodig zijn ook processen op Oost-Europese schaal opgenomen, zodat de vergelijking met het onderzoeksgebied gemaakt kan worden.

Toch heeft in dit onderzoek de theorie een ondergeschikte rol aan het veldwerk. Het daadwerkelijk observeren van het landschap is de belangrijkste informatiebron geweest in het onderzoek. Alle theorie is belangrijk geweest om een, weliswaar niet correct, beeld van de regio te vormen. Doordat de inschattingen op basis van de theorie vooraf niet geheel accuraat waren, is het mogelijk geweest het onderzoeksgebied af te zetten tegen de theoretische beschrijvingen. Dit maakt het onderzoek wel interessant. Een kleine regio, die op het eerste gezicht niet opvalt, vertoont dus blijkbaar afwijkingen in zijn ontwikkelingen met ontwikkelingen in het grotere geheel.

Interessant is dan om je af te vragen of dit ook voor andere regio's geldt. De samenstelling van het onderzoeksgebied was 80% ruraal, 20% urbaan. Hoe wijken ontwikkelingen af in urbane gebieden? Of in gebieden veel langer tot Polen hebben behoord?

Zoals ieder onderzoek leveren de uitkomsten weer nieuwe vragen op. Het model van Rugg zou daarvoor een goede basis bieden. Eigen onderzoek naar de historische achtergrond van een regio is echter wel noodzakelijk.

Reflectie

In dit gedeelte zal ik ingaan op de keuzes die ik gedurende het onderzoeksproces heb moeten maken. Ik ga hierbij niet in op keuzes op het gebied van onderzoeksmethoden (zie daarvoor hoofdstuk 2), maar op ontwikkelingen tijdens het onderzoeksproces.

Het eerste probleem waar ik tegenaan liep was het visualiseren van de geschiedenis. Omdat de geschiedenis van de streek een uitermate ingewikkelde materie is, heb ik ervoor gekozen om veel kaartmateriaal in te zetten. Dit leek mij een geschikte manier om de territoriale ontwikkelingen van Polen weer te geven. Een toegevoegde rode stip markeert de ligging van het onderzoeksgebied.

Ook heb ik inhoudelijk lopen worstelen met de historie van het gebied. Immers, het onderzoek moet zijn geografische insteek behouden. Ik heb er dan ook voor gekozen om in het theoretische kader zoveel mogelijk slechts de noodzakelijke historische ontwikkelingen aan te geven. Deze ontwikkelingen waren van belang voor het begrip van enkele belangrijke veranderingen in geografisch opzicht.

Een leidend boek hiervoor was 'De Strijd van de Witte Adelaar' van Louis Vos. Dit boek bevat een zeer gedetailleerde, maar puur historische, beschrijving van de geschiedenis van Polen. In combinatie met geografische beschrijvingen van o.a. Rugg, Turnock, Hendriksen, Okey is het denk ik gelukt om de historie en geografie te combineren tot een boeiend totaalbeeld van de ontwikkelingen in de regio.

Een nadeel dat kleeft aan het uitgebreide werk van Vos, in combinatie met de focus op de historie, is dat de hoeveelheid geciteerde literatuur wat aan de kleine kant is. Het aantal boeken dat ik heb geraadpleegd, maar niet heb geciteerd is echter aanzienlijk. Ik ben ook van mening dat dit onderzoek het niet moet hebben van de theorie. Dit vormt slechts een kader waartegen de onderzochte werkelijkheid afgezet kan worden.

Dat brengt mij bij het onderzoek zelf. Nadat ik me de manier van werken van Rugg eigen had gemaakt en intensief ingelezen had, heb ik de theorie losgelaten en ben het onderzoeksgebied gaan verkennen en analyseren. Vanuit NEMO-land heb ik alle hoeken van het rurale onderzoeksgebied uitgekamd. Ook een driedaagse trip naar Jelenia Góra behoorde tot de onderzoeksactiviteiten.

Ondanks de kennis die ik op dat moment dacht te hebben van het gebied, bleken er veel dingen anders te zijn dan ik had verwacht. Zo ging ik geforceerd op zoek naar relictten uit de multinationalistische periode, zonder erover na te denken dat die laag in mijn onderzoeksgebied logischerwijs niet bestond. Toen ik eenmaal zover was dat ik de werkelijkheid ook ging zien, zonder steeds geforceerd terug te koppelen naar de theorie, ging het onderzoek eigenlijk vanzelf.

In de dorpen rondom NEMO-land heb ik zeven interviews gehad met mensen uit verschillende hoeken van de maatschappij. Hoewel ik in de selectie van mensen die ik kon interviewen afhankelijk was van de contacten van mijn stagebegeleider en het vermogen van de mensen om Engels of Duits te spreken, ben ik achter tevreden met de groep mensen die ik heb geïnterviewd. De mensen in de dorpen hadden uiteenlopende functies (toeristische websitebouwer, dorpsvoorzitter, gemeenteraadslid, kunstenaar, eigenaar toeristisch Middeleeuws dorp). In Jelenia Góra (stad) ben ik in contact gekomen met een docente Engels op een hogeschool. Zij heeft me de mogelijkheid geboden om klassen te interviewen. Op basis van een topiclijst heb ik drie klassen geïnterviewd. Twee van de drie groepen leverden bruikbare input, in de zin van algemene beeldvorming. De setting was ongunstig om een enigszins gestructureerd interview te houden. De opnames van de interviews zijn (door de grote onderlinge afstand en het gebrekkige Engels van de studenten) deels onbruikbaar. Toch hebben deze sessie me wel in staat gesteld om te zien hoe de jonge generatie aankijkt tegen de veranderingen in hun omgeving.

Ik heb naast interviews geprobeerd om aan de hand van foto's en ander beeldmateriaal de theorie zichtbaar te maken voor de lezer. Hoewel de foto's al in een vroeg stadium genomen zijn, en ik meer en andere foto's zou nemen als ik het onderzoek opnieuw zou uitvoeren, sluiten veel foto's goed aan op de behandelde theorie. Ik denk dat het toevoegen van de foto's meer waarde heeft dan woordelijke toelichting.

Het laatste deel van het onderzoek was het moeilijkste. Het beantwoorden van de gestelde vragen was vaak moeilijk, omdat abstracte materie opeens gevangen moet worden in concrete antwoorden. Zoals ik al eerder heb aangegeven bleken de vooraf gestelde vragen niet meer accuraat, en was het zodoende moeilijk directe antwoorden te formuleren.

Ik heb getracht de werkelijkheid, zoals ik die beleefd heb in Jelenia Góra en zoals ik die door bewoners van het gebied wordt beleefd, zo goed mogelijk weer te geven. Aan de hand van die

weergave heb ik vervolgens getracht de vragen en hypotheses zo goed mogelijk te beantwoorden. De antwoorden die hier uit zijn voortgekomen, zijn echter geen absolute waarheden. Dit onderzoek is gericht op de beschrijving van een proces. Een proces dat zo snel gaat en dat aan zoveel interpretaties onderhevig is, dat het niet te vangen is in een scriptie. Ik hoop wel dat dit werk bijdraagt aan de kennis over Polen in het algemeen en over de regio Jelenia Góra in het bijzonder. Deze kennis kan vervolgens aangewend worden om het politieke debat over Europese integratie met betrekking tot de Midden- en Oost-Europese lidstaten te nuanceren.

Literatuurlijst

- Aubin, H. (1966), *The Lands East of the Elbe and the German Colonization Eastwards*. The Cambridge Economic History of Europe 1, pp. 449-486.
- Blum, J. (1957), *The Rise of Serfdom in Eastern Europe*. The American Historical Review 62, pp. 807-836.
- Bryman, A. (2008), *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press. 3rd edition.
- Central Statistical Office (2012), *Poland, Quarterly Statistics No. 1/2012*. [online]. Gebruikt in augustus 2012. Beschikbaar op het World Wide Web: http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/as_poland_quarterly_statistics_1_2012.pdf
- Hamilton, F.E. (1970), *Changes in the Industrial Geography of East Europe since 1940*. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 61, pp. 300-305.
- Heilbroner, R.L. (1970),
Herzig, A. (1999), *Das Riesengebirge. Kultur und Geschichte bis 1945. Die Imposante Landschaft. Künstler und Künstlerkolonien im Riesengebirge im 20. Jahrhundert*, pp. 70-75. Berlin/Jelenia Góra: Klaus Bzdziach
- Kniffen, F.B. (1936), *Louisiana House Types*. Annals of the Association of American Geographers 26 4, pp. 179-193.
- Knight, D.B. (1971), *Impress of Authority and Ideologie on Landscape: a review on some unanswered questions*. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 62 6, pp. 383-387.
- Minde, A. (2009), *Die Bedeutung des Einstiegs im Erdkundeunterricht*. Norderstedt: Books on Demand GmbH.
- Okey, R. (1986), *Eastern Europe, 1740-1980: Feudalism to Communism*. London: Hutchinson. 2nd Edition.
- Ostrowski, W. (1966), *History of urban development and planning. City and Regional Planning in Poland*, pp. 9-55.
- Ruchniewicz, K. (1999), *Die Geschichte der Riesengebirgsregion nach dem Zweiten Weltkrieg. Die imposante Landschaft. Künstler und Künstlerkolonien im Riesengebirge im 20. Jahrhundert*, pp. 29-37. Berlin/Jelenia Góra: Klaus Bzdziach
- Rugg, Dean S. (1986), *Eastern Europe, The World's Landscapes*. New York: Longman Inc.
- Turnock, D. (1978), *Studies in Industrial Geography: Eastern Europe*. Folkestone, Kent: Dawson
- Vos, L. & I. Goddeerts (2000), *De Strijd van de Witte Adelaar, Geschiedenis van Polen*. Leuven: Acco Uitgeverij
- White, A. (2010), *Young people and migration from contemporary Poland*. Journal of Youth Studies 13 5, pp. 565-580

Websites

Biuliyitin Informacji Publicznej 2012, Public Information Bulletin [online]. Gebruikt in maart 2012. Beschikbaar op het World Wide Web:
www.bip.gov.nl

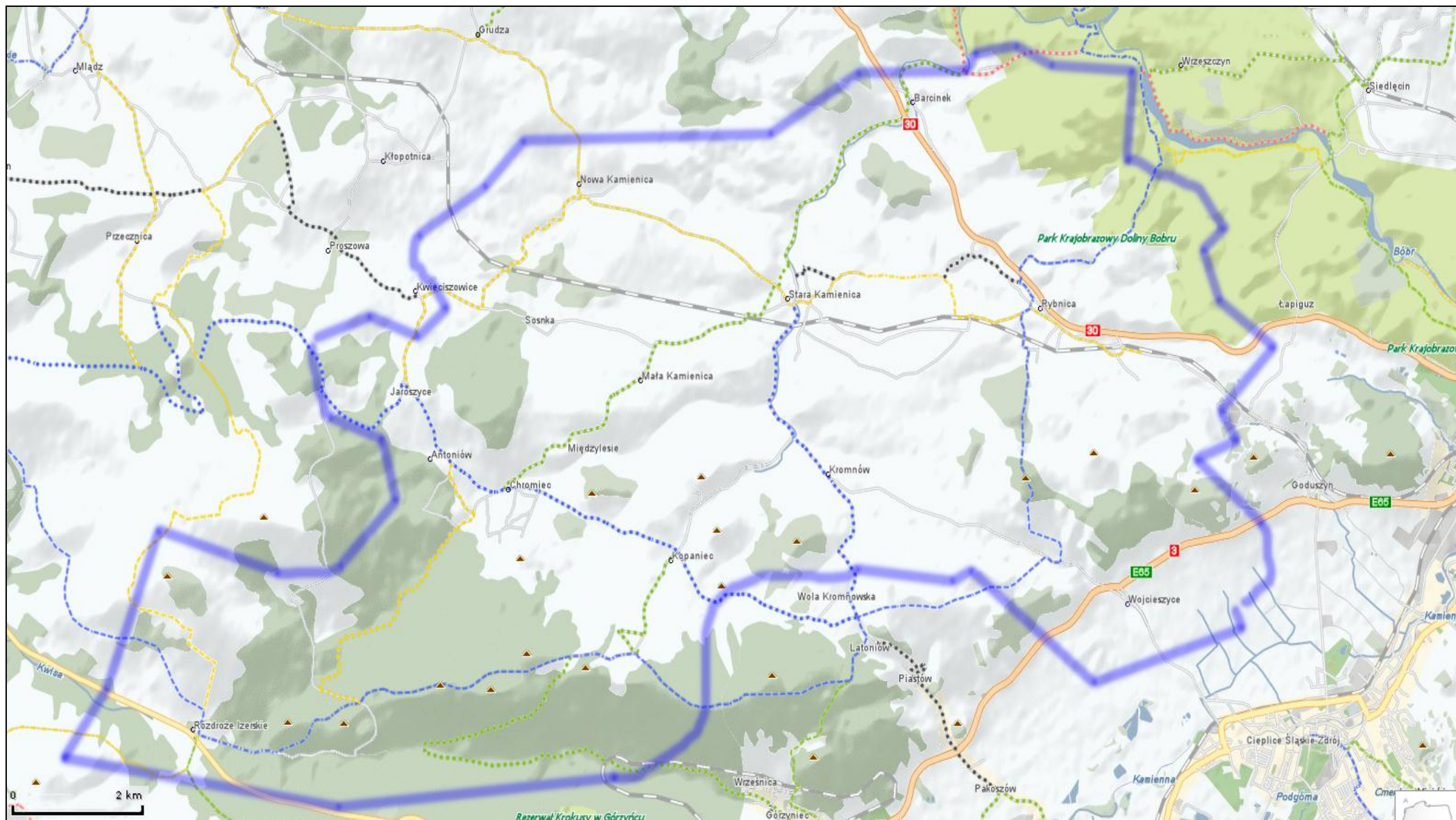
Google, Google Maps, 2012 [online]. Gebruikt in maart/april 2012. Beschikbaar op het World Wide Web:
www.google.nl/maps

Karkonosze Mountains, 2012 [online]. Gebruikt in april/mei 2012. Beschikbaar op het World Wide Web:
<http://karkonosz.pl/english/index.php?type=preview&area=1&p=articles&id=41>

Souvenir from Poland, 2012, [online]. Gebruikt in april/mei 2012. Beschikbaar op het World Wide Web:
<http://www.pamiatki.pl/liczyrzepa-na-kamieniu-z-chrustem-28a-175cm-p-1930.html?language=en>

Zumi, Mapy Zumi, 2012, [online]. Gebruikt in maart/april 2012. Beschikbaar op het World Wide Web:
www.mapy.zumi.pl

Bijlage I: Gemeentegrenzen Stara Kamienica (Zumi.pl, 2012, bewerkt)

Bijlage III: Lijst met geïnterviewde personen:

- Jozef Zaprucki: Docent Regionale Cultuur en Identiteit aan de Universiteit van Wrocław.
Inwoner van het onderzoeksgebied.
- Marlèna en Anzeh: Marlèna: Oprichtster toeristische website gemeente Stara Kamienica.
Anzeh: Werkzaam in de houtindustrie.
Inwoners van het onderzoeksgebied.
- Filip Podwinski: Mede-eigenaar van Farma 69; een toeristische project gericht op het opzetten van een Middeleeuws dorp met overnachtingsmogelijkheden.
Inwoners van het onderzoeksgebied, student.
- Jan Zaprucki: Leraar Duits.
Inwoner van het onderzoeksgebied. Nauwe banden met verdreven Duitsers.
- Katarzyna Andrzejewska: Gemeenteraadslid Stara Kamienica.
Voortrekker anti-mijnbouw lobby.
Inwoner van het onderzoeksgebied.
- Marcin en Beata: Marcin: Dorpsoudste; contactpersoon voor dorpsbewoners voor vragen.
Beata: Leidster van het culturele dorps huis en de vrouwenclub.
Beiden: Kunstenaars/Glasbewerkers
Inwoner van het onderzoeksgebied.
- Piotr en Emma: Kunstenaars/galeriehouders in Kopaniec.
Inwoner van het onderzoeksgebied.
- Rita: Kunstenaars. Van origine Duits, maar verhuisd naar Polen.
Niet woonachtig in het onderzoeksgebied.
- Klassen Hogeschool
Jelenia Góra: Leeftijd 18 t/m 25.
Deels woonachtig in het onderzoeksgebied.

Bijlage IV: Topicijst interviews/Topics students Jelenia Góra

- General background of the students
  - o Age
  - o Residence: Urban or rural?
  - o Why the choice of studying English language?

- Layering the landscape: towards the European Union-layer (EU).
For my research, I describe several historical layers (Piast, Bohemian, Austrian, Prussian, German, Polish communist, Polish EU-membership) in the district of Jelenia Góra, according to the history of the region. What my research really is about, is the forming of a new "European"-layer.
  - o What are, according to you, the most important historical layers in the Jelenia Góra-region?
  - o How are you aware of the presence of these historical layers, e.g. by the presence of old castle ruins/old German relics?
  - o Which of these layers still have influence on your daily life, and in which way?
  - o Which layer influences you the most, and how?

- Changes in the landscape after EU-membership
Landscape should be defined here in a broad way. It is not only the physical landscape we see, but also the social and economic dynamics that take place in the landscape.
  - o Has Polish EU-membership and the free market economy changed the physical landscape in your residential area, and how do you notice these changes?
  - o Has Polish EU-membership and the free market economy changed the social conditions in your residential area, and how do you notice?
  - o What changes has the EU-membership generally for you in social life?
  - o Do you think the effects of membership are the same in cities as in rural villages? What do you see as similarities or differences?
  - o What do you think about the changes in your surroundings, both physically and socially?

- Looking at the effects of the EU
This topic tries to conclude the previous topics. It is about how you look at the layer of the EU-landscape.
  - o How is the European-Polish layer visible in your life?
  - o How does your image of Europe and the EU relate to the European image of your parents and grandparents?
  - o How do you deal with these differences?
  - o What do you think about labour-migration within European countries and what are the effects of this migration on the Jelenia Góra region?
  - o How does the return of labour-migrants effect the influence of Western-Europe in Poland/Jelenia Góra?
  - o What is the biggest effect of EU-membership for you personally?